श्रीगणेशायनमः॥नमस्कृत्यगुरूत्सर्वान्निरूढंमणिदीधितौ॥श्रीभवानंदसिद्धांतवागीशेन
प्रकाश्यते॥१॥ॐनमइति।परमात्मने॰सर्वोत्कृष्टात्मनेनमः॥उत्कर्षश्चजगतः सृष्टिस्थितिप्रल
यकर्तृत्वं॥एकरूपस्यकथंसृष्ट्यादिविचित्रकार्यकारित्वंतत्रहेतुमाह॥ॐमितिब्रह्मविष्णुशि
वात्मकोयस्यर्थः॥ॐकारश्चठकेरकारोकारमकारैर्ब्रह्मादीनांप्रतिपादनात्॥तस्यचनमस्कार्य
तात्पर्यप्रयोजकंरूपांतरमपिदर्शयति।सर्वेति।सर्वेभूतानि॰सर्वप्राणिनः॥विष्॰व्याप्तौ॰अंतर्यामितया
स्वस्वकार्येनियोज्यपरितिष्ठतेसतइत्यर्थः॥अंतर्यामिणोभगवतःप्रेरणयैवसर्वप्राणिनांस्वस्व
कार्यप्रवृत्तिरितिभावः॥विष्लृंभश्चधारणात्मकः॥संयोगविशेषःभूतपदंमूर्त्तपरं।अतएवविश्व
व्यापीविश्वशक्तिःपिनाकीत्यत्रविश्वशब्दोयावन्मूर्त्तपरइत्याचार्याः॥प्रयत्नवदीश्वरसंयोगस्य

यत्रब्रह्मोद्दीपनप्रतिबंधकत्वात्॥अतएवधावाप्रथिवीविधृतेतिष्ठतइतिश्रुतिरपिभगवत्संयो
गस्यधारकत्वमाहेत्यपिवदंति।यत्तु।श्रीकांतेनेश्वरादतिरिच्यतेतिमतानुसारेणेदमिति॥तन्न
ईश्वरस्येवाकाशतयाभूतपदवाच्यत्वेनतत्रैवतस्यतिर्यक्संयोगाभावात्॥अखंडोनित्ये
आनंदबोधोयस्यतस्मइत्यर्थः॥नित्यंविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतिरपिब्रह्मस्वरूपावधारणपरा
आनंदविशिष्टस्यनित्यत्वंप्रतिपादयंतीविशेषस्योक्तानंदस्यनित्यत्वंप्रतिपादयति।यथाचश्रु
तिर्बलासिद्धानिसुखंसुखत्वावांतरजातिरकपुण्यजन्यतावच्छेदकत्वंनकल्प्यतइत्याशयः
अखंडोदुःखासंभिन्नआनंदोयस्मादेवंभूतोपरमात्मकोवाधोयस्यतिवार्थः।यस्यति
षष्ठ्यर्थोविषयातां।पूर्णायअप्रतिहतेच्छायननुसंगतिप्रदर्शनानुमाननिरूपणप्रतिज्ञायाः

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

श्रयोजनाभावः। संगताभिधानस्येवोन्मत्तप्रलपितत्वादिशंकानिरासप्रयोजनत्वादत आह। पू
र्वीपरेति। संगतिप्रदर्शनस्यफलंएकवाक्यताप्रतिपत्तिः॥ अनुमाननिरूपणाप्रतिज्ञायाःफ
लंशिष्यावधानमित्यर्थः। यस्यप्रयोजनवत्तामवगम्यपूर्वग्रंथेप्रवृत्तानांतदेकवाक्यता
ज्ञानेनैवोत्तरग्रंथेपितत्प्रयोजनवत्ताज्ञानेनप्रवृत्तिसंभवादितिभावः॥ तत्रचअर्थैक्या
देकंवाक्यंसकांक्षंचेद्विभागेस्यादितिजैमिनिसूत्रं। अत्रार्थैक्यादेतावन्मात्रकृतेभागावां
विभजहृषीवांविभजहृदित्यनयोर्विभागरूपार्थैक्यादितिव्याप्तिरतःसाकांक्षंचेदिति
विभागविच्छेदपरंश्रोतुंयदिपरस्परार्थान्वेषविषयिण्याकांक्षाभवति। यथाघटमा
नयत्यत्रघटमित्युक्तेआनयपश्यवत्याकांक्षाएवमानयेत्यावदुक्तेघटंपटंवेतिश्रा

तुराकांक्षाभागोपांविभजेत्यस्यविच्छेदपाठेतुनैवमाकांक्षेतितच्छ्रुतासः। तावन्मात्रेचस्यो
नंतसदनंऋणमित्यृतस्यधारयासुशेवंकल्पयामि॥ तस्मिन्सीदाम्यृतप्रतिष्ठाघृतवतीहो
णोमधुमन्नस्यमानइत्यत्रकल्पयामिइत्यंतःसदनार्थकएकोमंत्रः। तस्मिन्नित्यादिप
रःसादनार्थकः। एतयोश्चविभागेसाकांक्षत्वमस्तिकल्पयामीत्यंतस्यविच्छेदेतस्मिन्क
स्मिन्नित्याकांक्षासंभवात्। अतोऽर्थैक्यादिति। अत्रसदनसादनयोरर्थयोर्भेदादितिभा
वः। अर्थैक्यंचनवाक्यार्थैक्यंप्रतिप्रकरणंवाक्यार्थानांभूदात्। किंतुतात्पर्यविषयैक्यं।
प्रकृतेचप्रमाणान्तरविवेचनमेवचतुर्णांग्रंथानांतात्पर्यविषयःकारणंकथनानंतरं
कार्यस्याकथनेकिमस्यकार्यमित्याकांक्षावेति। नचविभिन्नतात्पर्यकेपिप्रसंगादिस

गतिमत्वात्तत्संगतिरिहैकवाक्यतान्याप्येतिकर्यंतयैकवाक्यताप्रतिपत्तिरितिवाच्यं।एकवाक्य
ताप्रतिपन्नयोरवसंगतियवाद्वारेणसंगतिलक्षणाप्येकवाक्यतायाअनुप्रवेशात्।विभिन्न
तात्पर्यकेसंगत्यभावादिति।अकारांतप्रत्यक्षपदस्यमूलेअसत्वात्प्रत्यक्षेतिपाठनिर्देशोऽनुचि
तइत्याशंक्यनाह।प्रत्यक्षवितीति।प्रत्यक्षप्रमीत्यनंतरंअनुमितिनिरूपणेप्रत्यक्षप्रमाणानंतरं
चानुमाननिरूपणेसंगतेराकांक्षितत्वात्।उभयत्रैवतत्प्रदर्शनेगौरवंमूलस्याह।अत्रोपजी
व्योपजीवकभावइति।अत्रप्रत्यक्षानुमानयोः।अतएवफलयोरादौनिरूपणात्फलतइतिप्र
थमुपन्यस्तंकेचित्तु।स्वरूपयोःफलयोश्चकार्यकारणभावोपिस्वरूपयोःसंगतिर्जिज्ञासा
पेक्षेत्यादिरित्याहुःउपजीवकत्वंसंगतिः।साचानंतराभिधानव्याप्या।अतएवोपजीवकत्व

स्यानंतरंनिरूप्यतइत्यक्तमितिप्राचीनानांमतमनुस्त्याह।प्रत्यक्षफलस्येति।अनुमित्यनुव्यवसा
यादित्यादिनाऽनुमित्यात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीमूलकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्य
क्षपरिग्रहः।नसर्वेति।अयंघटइतिप्रत्यक्षेव्यभिचारादित्यर्थः।तथाअनुमित्युपजीविकानां
नुयत्रानीद्रियमेवपक्षादियथापरमाणुःआकाशसंयोगीदिगुरुत्वादित्यादौ।तत्रव्याप्तिज्ञान
स्याप्यनुमितिरूपत्वात्तज्जन्यानुमितानप्रत्यक्षोपजीवकत्वमतहेऽनुमितयश्चेति।
तत्रापिपतनादिप्रत्यक्षस्यगुरुत्वाद्यनुमितिद्वारोपजीव्यत्वादित्याह।परंपरयेति।।न
नुयत्रेंद्रियप्रत्यक्षज्ञाननिष्ठमुपजीवकत्वमपिसंगतिरेवतथाचाविनिगमकमित्यताह
पुरस्कृत्यश्चेति।अनंतराभिधानप्रयोजकतयामुनिनाऽऽदृतइत्यर्थः।।अथानुमितित्व

रूपप्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्ननिष्ठः उपजीवकतोत्कर्षः उत्कृष्टोपजीवकता परंपरयाऽ
पजीवकत्वस्यापिसंगतित्वेप्रत्यक्षफलत्वावच्छेदनापितदस्तीत्याशंकते। यद्यपीति। अदृष्ट
ननी। अदृष्टप्रयोजिका। कार्यमात्रंप्रतिअदृष्टहेतुः। अदृष्टंचयागादिप्रवृत्यधीनं। प्रवृत्तिश्च
ष्टसाधनताधीसाध्यायागादाविष्टसाधनताज्ञानंचवदात्। तत्रशक्तिग्रहः कारणतच्चे
दृष्टेऽत्रशक्तेर्वक्ष्यंतरं विनादृष्टेतत्रप्रयुज्यमानत्वात् इत्यनुमितिरूपं। भवतिशक्त्यनु
मितेःप्रत्यक्षप्रयोजकत्वंसमयःशक्तिःशक्तिग्रहापेक्षयाअव्यवधाननोपजीव्यानुमिति
र्दर्शयति। मक्ष्यतीति। यागोमल्लतिसाध्यः मल्लतिंविनाअसत्वेसतिसत्वात् इत्येवंरूपय
र्थः। आदिनाऽदृष्टसाधनतानुमितिसंग्रहः। ननुअनुमितेरनुमितित्वंरूपप्रमितिविभाज ४

कोपाधवच्छेदनप्रत्यक्षोपजीवकतानतुप्रत्यक्षप्रमितित्वावच्छेदेनानुमित्युपजीवकत्वंईश्वरप्रत्य
क्षेऽभावादतआह। ईश्वरप्रत्यक्षेचिति। तथाचफलयोनिरूपणाफलतावच्छेदनोपजीवकत्वमव
पुरस्कृत्यमुचितंतच्चप्रकृतेऽस्यैवयथैः। नचनिरूप्यतावच्छेदकावच्छेदनउपजीवकत्वमवपुरस्कृ
त्यमुचितंनिरूप्यतावच्छेदकंचप्रत्यक्षत्वमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमितिवाच्यं। इंद्रियार्थसन्नि
कर्षजन्यमित्यादिनानिरूपितस्यप्रत्यक्षत्वस्यईश्वरप्रत्यक्षावृत्तित्वादिति। दृष्टद्वारकं। दृष्टमात्र
द्वारकं। अदृष्टाद्वारकमितियावत्। तेनादृष्टद्वारकस्यापिप्रवृत्त्यादिदृष्टद्वारकत्वेपिनक्षतिः॥
इहअनुमितौ। तथाचं। उपजीवकत्वं। इतरस्य। अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य। अविनिगम्यत्वा
विनिगमनायाअविषयत्वात्। एकतरपक्षपातिनीयुक्तिर्हिविनिगमना। अदृष्टद्वारकोपजीवकस्य

चोभयसाधारण्यात्तनैकतरमात्रनिष्ठत्वं।प्रत्यक्षफले अदृष्टद्वारकानुमित्युपजीवकत्ववदनुमानफ
लेप्यदृष्टद्वारकोपदानप्रत्यक्षोपजीवकत्वस्यसत्वादित्यर्थः।स्वरूपतउपजीवकतांविवृणोति।।स
वैचेति।इंद्रियापेक्षेति।अनुमित्यात्मकव्याप्तिज्ञानेचेत्पिपरंपरयेंद्रियस्योपक्षीणायत्वमास्येवेतिभाव
वत्कृतत्वंसर्वत्रमनोरूपेंद्रियजन्यत्वमस्येवेतिभावः।ननुव्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणता
तथाचकरणीभूतमीश्वरीयव्याप्तिज्ञानंनकिंचिदपेक्षासात्तिकमतआह।अनुमितिमिति।।
अनुमितिंप्रत्यात्मउपाधानप्रत्यक्षविधयात्यादयतः।तत्करणतेति।अनुमितिकरणतानिर्वाह
कप्रत्यासत्तिश्चविशेषणज्ञानत्वेनस्वजन्यपरामर्शः।सर्वत्रकरणस्यव्यापारसंबंधेनफलोप
धायकत्वात्।विशेषणज्ञानत्वेनजनकतायांचसमानाधिकरण्येप्रत्यासत्तिः।अतःईश्वरीय

व्याप्तिज्ञानंनास्मदीयपरामर्शसंबंधेनफलोपहितं।तथाचतादृशस्वजन्यपरामर्शत्वप्रत्यासत्तिविर
हेणईश्वरज्ञानस्यतत्त्वात्।अनुमितिकरणत्वंशून्यत्वात्।नित्यस्यस्वरूपयोग्यत्वेफलत्ववश्यंभावापत्तेः
जन्यव्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणतायावेत्याशयः।।एतेनाप्रत्यासन्नेस्याप्यारण्यस्यदृष्टादेःकरण
त्वात्प्रत्यासन्नस्यभावोनकरणत्वभावसाध्यवइतिप्रत्युक्तं।समान्यतोऽनभिधानात्।यत्तुईश्वरीयव्या
प्तिज्ञानमपिस्वजन्यपरामर्शसंबंधेनानुमितिफलोपहितंभवत्येवकार्यमात्रोपधायकस्यतस्यफलानु
कूलव्यापारात्मकपरामर्शप्रयोपधायकत्वेसिद्धत्वादिति।।तन्न।एवंसतिव्यधिकरणव्याप्तिज्ञानस्यापिका
लोपाधिविधायापरामर्शेपधायकत्वेनव्यधिकरणानुमितिफलोपहितकरणत्वप्रसंगेनविशेष
णज्ञानत्वेनस्वजन्यपरामर्शस्यैवतत्प्रत्यासत्तितयाईश्वरव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिफलोपहितकरण

त्वासंभवात्। नचयेनकेनापिसंबंधेनफलोपहितत्वेपिनित्यस्येत्यादिव्यासज्यवृत्तिरेवेति वाच्यं। स्वरूपयोग्यताच्छेदकसंबंधेनफलोपधानस्यैवव्याप्तिनिवेशात्। अन्यथाकपालादेर्घ्यत्वरूपेणघटजनकत्वेप्याकाशादेः संयोगादिसंबंधेनघटाद्यात्मकफलसंबंधसंभवात्एतद्घाद्युपादानस्यवैयर्थ्यप्रयोजनकत्वापातात्। फलायोगव्यवच्छिन्नंकारणंकरणं तादृशमनुमितिकरणेचपरामर्शः तत्करणतायांसमानाधिकरणंप्रयासत्तिः। फलोपहितकरणमेवनिरूप्यअतएववक्ष्यति फलोपहितस्यलक्ष्यतयेति। तथाचेश्वरज्ञानस्यफलसामानाधिकरण्यविरहेणतादृशफलोपहितकरणत्वाभावादियर्थइतितुकश्चित्। अनुमितिकरणत्वावच्छेदनप्रत्यासोपजीवकत्वंव्यवस्थाप्यप्रत्यक्षकरणत्वावच्छेदनोपजीवकत्वस्यव्यतिरेकमाहसर्वपुनरिति। ननुव्याप्तिज्ञानत्वेनत्वा

नुमितिकरणतायांनित्यइवनित्येपदृष्टादिरूपसहकारिविरहेणफलव्यतिरेकसंभवात्नित्यस्येत्यादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वादतआह। दृष्टद्वारावेति। तथाचकरणतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येनस्वजनकादृष्टजनकेंद्रियजन्यत्वमेवानुमानेआनंतर्यमिधानियामकमितिभावः। इंद्रियत्वसमानाधिकरण्येनस्वजनकादृष्टजनकानुमानजन्यत्वंनास्तीत्याह॥ नचेवमिति। अपिनाकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वंसूचितं। नचयत्रचक्षुर्घर्षणानंतरंचक्षुषोनंतरंचक्षुरंतरोत्पादः तत्रघर्षणजनकप्रवृत्तिजनकस्यअदृष्टद्वारकस्यस्मृतिसाध्यतानुमानस्यउपजीवकत्वमेवचक्षुरंतरमेवमोषधयानमैनंतरंप्रकृष्टचक्षुरुत्पादपीतिवाच्यं। तत्रघर्षणजनकानुमानस्योषधयानजनकानुमानस्यचप्रयोजकत्वेनजनवत्त्वाभावात्॥

नचैवमदृष्टद्वारकमितिव्यर्थं॥अदृष्टद्वारकानुमानस्येंद्रियजनकत्वाभावादितिवाच्यं।ईश्वरज्ञान
स्याप्येतत्कल्प्यअनुमितिकरणतयातद्वारणायेवतदुपादानादिति।अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य
भयत्रापिसत्त्वान्तविनिगमकत्वमितिभावः।ननियमइति।तथाचउपजीवकत्वादितिहेतुपंचम्य
नुपपत्तिरितिभावः।क्वचित्कार्यंनिरूपायीति॥यथात्रैवानुमितिनिरूपणानंतरंतत्करणनिरूपण
मितिभावः।तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वंपंचम्यर्थोनतुज्ञानज्ञाप्यत्वमित्याशयेनाह।किंचात
इति।तादृशनियमाभावेकिमनिष्टमित्यर्थः।नन्वनंतराभिधानाव्याप्यत्वंतस्यसंगतित्वमनुपप
न्नंअनंतराभिधानव्याप्यत्वस्यैवतत्तच्छब्दकल्यादतआह।नहीति।संगतिलक्षणपर्य्यालोचनेन
तस्याअनंतराभिधानाव्याप्यत्वंदर्शयितुंतल्लक्षणमाह।आनंतर्यमिति।आनंतर्योभिधानप्रय

जिकायाजिज्ञासातज्जनकंयज्ज्ञानंतद्विषयइत्यर्थः॥।जिज्ञासाजनकज्ञानविषयेघटादावतिव्याप्ति
वारणायप्रयोजकांतं।प्रत्यक्षस्यकारणत्वज्ञानेकारणस्यकार्यमावश्यकमितिक्रमेणकार्यत्व
मेणकार्यसामान्यज्ञानंततःसमान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजन
कत्वात्किमस्यकार्यमित्याकांक्षिकाशिष्यजिज्ञासाततःशिष्यस्यकिमस्यकार्यमितिशब्द
प्रयोगः।ततःशिष्यजिज्ञासाज्ञानंगुरोः।ततइष्टसाधनताज्ञानेनानंतराभिधानमितिक्र
मेणजिज्ञासायाअनंतराभिधानप्रयोजकत्वं।नचज्ञानगोचरेच्छाजिज्ञासातत्रचज्ञानेइ
ष्टसाधनताज्ञानंहेतुरितितद्विषयेइष्टसाधनत्वंतिव्याप्तिरितिवाच्यं।तादृशजिज्ञासाप्रतिस
मानविशेष्यकत्वप्रयोज्यस्यनवच्छिन्नायाजनकतातद्वच्छेदकंयत्प्रकारकज्ञानत्वंतत्त्वस्या

क्लवात्। इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां तुसमभा। नविशेष्यकत्वप्रयासत्तिः। नतु कार्यत्वप्रकारक
ज्ञानत्वेन कार्यत्वावांतरधर्मप्रकारकजिज्ञासात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतायां कार्यत्वेनवस्तुगा
त्याघटज्ञानेपि कार्यत्वावांतरधर्मप्रकारकज्ञानत्वेनैवच्छादयात्। अवच्छेदकत्वंचतत्पर्याप्य
धिकरणत्वंतेन कार्यत्वेघटकैकदेशनिरासः। एतल्लाभायैववाक्यपदं। यत्प्रकारकत्वमिधा
नाच्चनकार्यादेर्धर्मिण्यतिव्याप्तिरिति। यत्तु। तादृशजिज्ञासात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्य
तानिरूपितयोग्यकारणतायांयत्प्रकारकज्ञानत्वमवच्छेदकंतत्वमित्यर्थः। उपायत्वावच्छिन्नं
प्रत्येवेष्टसाधनत्वज्ञानस्यहेतुत्वादुपायत्वस्यघटत्वादिसाधारण्येनतादृशजिज्ञासा
त्वव्याप्यत्वाभावादिति। तन्न। कार्यत्वावांतरधर्मप्रकारकजिज्ञासात्वादीनांआनंतर्याभि

धानप्रयोजकजिज्ञासात्वव्याप्यत्वात्तादृशकार्यकारणभावमादायप्रकृतेर्लक्षणगमनासं
भवात्। तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितयोग्यकारणतायाश्चत्तत्तद्व्यक्तित्वस्यैवावच्छे
दकतयाकार्यत्वप्रकारज्ञानत्वस्यानवच्छेदकत्वात्। यच्चेष्टसाधनत्वं कार्यकारणभावास्म
कतयासंगतिरत्रत्याव्याप्तिर्नदोषायेति। तत्तु। प्रत्यक्षानुमानयोः कार्यकार
णभावेथहितयोः संगतिः। नचेष्टसाधनत्वं। तथाचयदनंतरंयदभिधानप्रयोजकजि
ज्ञासाजनकंज्ञानविषययोयः सतयोः संगतिरित्येवंरूपेप्रत्यक्षानुमानसंगतिलक्षणेइष्ट
साधनत्वेतिव्याप्तिरपरिहारात्। पदधर्मव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानेइष्टसाधनताज्ञानमान
नयोभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकंसधर्मसंगतिः। अतएवसमान्यधर्मप्रकारकज्ञा

नस्यस्वातन्त्र्येणविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासांप्रतिजनकत्वाभावेपिनक्षतिः।नवाऽष्टसाधनत्व
अतिव्याप्तिरियपिकश्चित्।अत्रवदंति।गेहघटास्तीत्यभिधानानंतरंघटत्वसामान्य
ज्ञानात्कोघटइतिजिज्ञासायांकंबुग्रीवादिमान्घटइतिअनंतराभिधानप्रयोजक
जिज्ञासाजनकज्ञानविषयेघटत्वेऽतिव्याप्तिः।एवंआधारज्ञानानंतरंआधेयत्वसामा
न्यज्ञानात्किमस्याधेयमितिजिज्ञासायांआधेयस्यानंतराभिधानादाधेयत्वादावपि
ति।अत्रब्रूमः।गेहघटास्तीत्यादौघटत्वादिसंगतिरवउपाङ्गातमध्यनिवेशात्।तथा
हि।चिंताप्रेक्षतिसिद्ध्यर्थमुपाङ्गातंविदुर्बुधाइत्यनेनप्रकृतसिध्यनुकूलचिंताकाल
वच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वमुपाङ्गातः।प्रकृतंचतत्रतत्रविशेष्योपादेयं।अनुकूलत्वं च

क्वचिज्ज्ञापकत्वंक्वचिदुपस्थापनकत्वंक्वचिच्चज्ञापकत्वमित्यादिक्रमेणबोध्यं।घटकत्वंयथा।।
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यंज्ञानमित्यत्राज्ञान।व्याप्तिकस्यव्याप्तिपदवाच्यचक्षनज्ञान
काव्याप्तिरियाकारिकायांजिज्ञासायांव्याप्तिनिरूपणं।एवमिंद्रियासन्निकृष्टपर्वतीवधू
मिव्याप्तिविशिष्टत्वधीनतदुपस्थापकंविनेतितदुपस्थापकंकिमियाकांक्षायांसामान्य
लक्षणानिरूपणं।एवंविशिष्टज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वंकिंज्ञापकमियाकांक्षायांपरामृ
शस्यानुमितिहेतुत्वव्यवस्थापनमितितत्रतत्रोपाङ्गातपदप्रयोगः।प्रकृतेचाज्ञातघ
टपदार्थस्यघट्यास्तीयतोघपदवाच्यचक्षनज्ञानेकोघटपदवाच्यइतिजिज्ञासायांकंबुग्री
वादिमान्घटइत्यादिक्रमेणनिरूपणंप्रकृतघटास्तित्वसिध्यनुकूलचिंताकालीनस्यघ

टास्तित्वघटकत्वस्यसत्वेनोपोद्घातत्वसंभवात्।एवमाधेयत्वादिकमपिप्रसंगमध्यनिवेश्यते।
आधारप्रसंगेनस्मृतस्याधेयत्वस्यानुपस्थणीयत्वज्ञानेनतत्जिज्ञासोदयात्।केचित्तु।
घटास्तीयादौघटपदवाच्यत्वमाधेयत्वादिकंचप्रसंगएव।अनुपस्थणीयत्वंहिउपस्थानहे
तावच्छेदकधर्मवत्वंसचधर्मीघटपदवाच्यत्वाधेयत्वादिः।उक्तरूपेणैवतदनुगमान्नाधि
क्यमित्याहुः।स्मृतिकालावच्छेदेनोपस्थानहेतुप्रसंगः।अत्रस्मृतिकालावच्छिन्नत्वरूपस
इतरांशेज्ञातोपयोगी।स्मृतिरनुपस्थणीयतावामिधातुरवस्वयंस्मृतायाजिज्ञासानुदया
त्स्वीयानुपस्थणीयत्वज्ञानस्यजिज्ञासाजनकत्वाभावाच्चेकेचित्तु।श्रोरेतवस्मृतिरनुपस्थ
णीयतायवक्तुःअस्मिन्सुष्ठवक्तुमुपस्थनभविष्यतीतिप्रतिसंधायश्रोतुजिज्ञासोदयादित्या

हुः।एवंप्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिंताकालावच्छेदेनप्रकृतानुकूलत्वमुपोद्घातः।चिंताचवक्तुर्य
ग्यत्वात्।अत्रापितादृशकालावच्छेदःस्वरूपसन्नुपोद्घातपदनियामकः।इतरांशोज्ञातोपयोगी
एवंप्रतिबंधकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तौअवश्यवक्तव्यत्वमवसरः।अत्रापिनिवृत्त्यंश
स्वरूपसन्नितरांशज्ञातोपयोगी।यथानुमाननिरूपणानंतरंतादृशजिज्ञासानिवृत्तौअव
श्यवक्तव्यत्वज्ञानात्किंवक्तव्यमितिश्रोतुजिज्ञासायामनंतरंउपमाननिरूपणमिति
ज्ञा।ज्ञातेतार्थेसिद्धत्वमवसरइतिकश्चित्।तस्यापिपूर्वमिवपर्यवसानाभवतिहिजिज्ञा
साविषयसिद्धत्वइदंज्ञातेअन्यत्किंवक्तव्यमितिजिज्ञासेति।निर्वाहकत्वंएककार्यनिर्वा
हकत्वंतच्चप्रयोजकत्वंकारणकारणतावच्छेदकसाधारणं।यथाव्याप्तिपक्षधर्मतयोरनु

मित्यजनकत्वेपितज्ञानकीभूतज्ञानेविषयतावच्छेदकत्वेनककार्यानुकूलत्वं।तत्रसामान्यतो
नुमितिलक्षणैककार्यानुकूलत्वज्ञानंकिंतदनुकूलमितिजिज्ञासायांमंतरूपसधर्मतानि
रूपणमिति।एककार्यत्वंमेकस्यकार्यतात्रयोऽयेतासाचजन्यताजन्यज्ञानविषयताचय
थाईश्वराश्रित्यारनुमानाजन्यत्वेपितज्जन्यज्ञानविषयत्वलक्षणैककार्यत्वसंगत्याईश्व
रवादानंतरंमीमांसकनशक्तिराशंकिता।नैयायिकनेश्वरसिद्धनंतरशक्तिनिरस्यपर
मप्रयोजनंत्वनुमानस्यापवर्गदित्यनेनेश्वरसिद्धपवर्गयारनुमानजनत्वलक्षणैककार्य
त्वसंगतिःसूचिता।सामान्यतोनैककार्यत्वज्ञानेकिमन्यत्कार्यमितिजिज्ञासायाविशिष्य
कार्यांतराभिधाननसामान्यलक्षणसंभवात्।यत्तु।निर्वाहकत्वमुपपादकत्वमिति।। ११

नन्वनुपपादकत्वंनज्ञापकत्वानुपोद्घातनगतार्थत्वात्।नकारणत्वंहेतुतयागतार्थत्वात्।एवंसर्वत्र
हनीयं।अत्रचविभिन्नतासंयोगेसंगतिव्यवहारभावादेकत्वाक्यतापन्नत्वंसामान्यलक्षणवि
शेषलक्षणंचदेयं।अत्रंचतादृशजिज्ञासास्वरूपयोग्यत्वस्यापितिप्रसक्तत्वात्फोपधानस्य
चसर्वत्रासंभवात्प्रसंगादन्यतमत्वंतत्वमितिध्येयं।ज्ञायतेचेति।कार्यज्ञातेकार्यसका
रणकमितिरीत्याकारणत्वस्यज्ञानात्किमस्यकारणमितिजिज्ञासा।कारणज्ञातेकारण
सकार्यकमितिरीत्याकार्यत्वस्यज्ञानात्किमस्यकार्यमितिजिज्ञासेत्यर्थः।द्वयोरपीतिता
थाचसंगतेरनंतराभिधानव्याप्यत्वसंतरासंभवितादृशवादिमतेपिकारणेव्यभिचार
दितिभावः।इत्थंचसंगतेरनंतराभिधानव्याप्यत्वंच।एवंचापजीवकत्वादितिपंचमानहे

नुतायांकिंनुज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यतायामितिभावः। लाघवादत्रेवेति। यद्यपिउपमानएवसं
गतिप्रदर्शनेनादृशशब्देनैवाभिधानुशक्यत्वान्नशब्दलाघवं। तथापिप्रकरणलाघवादि
त्यर्थः। प्रकरणंचसंगतिप्रदर्शनप्रयोजकाकांक्षाप्रत्यक्षानंतराभिधानउपमानाआगाभिधा
नेकिंनियामकमितिजिज्ञासायाः औत्सर्गिकत्वेनतामनादृत्यउपमानग्रंथेतसंगतिप्रदर्श
नेआकांक्षांतरकल्पनेगौरवादितिभावः। ननुबहुत्वादिसमत्वेनसंगतिरतआह। सुप्रसि
द्धतयेति। अनुमानस्यसुप्रसिद्धत्वेनसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानेविशेषधर्मप्रकारकजि
ज्ञासासंभवादितिभावः। सुप्रतिपादतयेयत्रहिनिरसनीयाल्पवादीति। निरसनीयाल्पवा
दित्वप्रतिपत्तिर्यन्नत्वेनेत्यर्थः। दुरूहत्वज्ञानेनतत्रबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानात्क

दाचिदिच्छाप्रतिबंधःस्यात। अतःसुबोधत्वंप्रथमंजिज्ञासायाउपयोगिदुरूहत्वेहेतुर्निरस
नीयबहुवादीति। ननुसुगमस्यत्वयमप्यूहितुंशक्यत्वादितिन्यायेनसुगमंमेस्यादुरूहे मु
मुक्षुकस्यचित्तजिज्ञासाप्रथमंभवत्येवेयतआह। औत्सर्गिकीमिति। ननप्रतिबंधकीभू
तायाजिज्ञासायानिवृत्तिःप्रतिबंधकाभावांतरवत्स्वरूपसतीहेतुः। नतुज्ञातामा
नाभावादतआह। यथाचेति। आकरेप्रमाणतत्त्वबोधादौ। प्रतिबंधकजिज्ञासानिवृत्तौ
सत्यांअवश्यवक्तव्यत्वमवसरः। वक्तव्यत्वज्ञानादेवजिज्ञासेतिनतल्लक्षणाव्याप्तिरंतएव
ग्रंथशेषेअवसरसंगत्याभावसूचनायप्राचामितिशब्दस्यविरम्येतइतिशब्दस्यवाउप
निबंधः। शब्दांतरेति। उपमितिविषयीभूतगवपदातिरिक्तगोसदृशपदादिशक्तिग्राह

कमित्यर्थः। शक्तांतरसमवग्रहकमनुमानंकेवलमतिदेशवाक्यार्थस्मृतिरूपव्यापारमात्रो
पधानउपयोगिनत्वुपमितौ। तत्रगोसादृश्यादीनामविषयत्वात्। अतःउपमितिविषयी भू
तगवयपदवृत्तिनिमित्तत्वबोधकमनुमानमुपजीव्यत्वेनदर्शयति। सप्रवृत्तीति। समान
वृत्तिवद्यतयागवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं योविषयकंगवयपदंसप्रवृत्तिनिमित्तकंसाधु
पदत्वादित्याकारकमित्यर्थः। गवयोगवयपदप्रवृत्तिनिमित्तवान्इत्युपमितौगवयप
दप्रवृत्तिनिमित्तस्यविशेषणतयातद्ग्रहकस्यानुमानस्योपजीव्यत्वादिति भावः। इ
दंचिंतामणिकारमतं। आचार्यमतंतुगवयोगवयपदवाच्यइत्येवोपमितिस्वीकारादि
तिध्येयं। तत्रोपमितावयंक्रमः अगृहीतगवयपदशक्तिकस्यकादृशोगवयपद

वाच्यइतिप्रश्नानंतरंगोसदृशोगवयपदवाच्यइत्याकारकमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं। ततःसादृश्य
विशिष्टपिंडदर्शनंततदवकरणंततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मृतिः सैवचव्यापारः ततोगवयोगवय
पदवाच्यइत्युपमितिरिति। नन्वेतावताऽउपमितिंप्रत्युपजीवकत्वमादर्शितंनतूपमानत्वमू
पपद्यतीत्यतआह। अंतततइतिऽउपमितिकरणस्यापिकार्यत्वेनादृष्टजन्यत्वात्ततददृष्टजन्य
कप्रवृत्त्यापयिकानुमानसापेक्षमेवोपमानमित्यर्थः। अयंगवयपदवाच्योगवयपदवान्गवयसय
गादित्यनुमानव्यक्तिविशेषस्यापिगवयोगवयपदवाच्यइत्युपमानोपजीवकत्वादाह। नि
खिलमवेति। तत्रानुमानत्वावच्छेदेनोपजीव्यतेतिनदोषः। कचिदित्यत्वरसबीजंतुबहुवा
दिसंमतत्वादितिमूलेनतादृशसंगतेरप्रदर्शनात्। ग्रंथासंदर्भः। ननुसंगतेरनियामकत्वेऽ

नंतराभिधानेकिंनियामकमतआह।संभवतिवेति।एवंचनिरूपणयोःकार्यकारणभावः।संगति
मुद्रयानात्रुटितदोषः॥निरूप्ययोरेवनिरूपणयोरपिकार्यकारणभावायथाकथंचित्तज्जिज्ञासा
जनकद्वारासंगतिरेवेत्यपिकश्चित्।इहप्रत्यक्षानुमानस्थलेनिरूपणयोःप्रत्यक्षानुमानयोः ज्ञान
एवंचप्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमानज्ञानजननार्थंप्रत्यक्षज्ञानस्यप्रथमंपरामर्शतत्वादादौप्रत्यक्ष
मभिहितमितिभावः।निरूपणयोःज्ञानजनकशब्दयोः।कार्यकारणभावः।प्रयोज्यप्रयोजक
भावइत्यर्थइतिश्चित्।अथतत्पूर्वकंत्रिविधमनुमानंपूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टंच
तिसूत्रं।अथप्रत्यक्षलक्षणानंतरंअनुमानमुच्यतइतिशेषः।त्रैविध्यंदर्शयतिपूर्ववदि १७
त्यादिना।पूर्वंकारणंतल्लिंगकं।यथायंततुसंयोगनमहापटानुमानंशेषःकार्यंत

लिंगकं।यथानद्याउपरिदृष्टोवृष्टिमतीविशिष्टप्रवाहत्वादिति।सामान्यतःदृष्टंकार्यकारणभाव
मिन्नलिंगकं।यथाइच्छाद्रव्याश्रितागुणत्वादिति।यद्वा।पूर्वंकेवलान्वयि।शेषोव्यतिरेकीसामा
न्यतःसमान्येनान्वयव्यतिरेकिसाधारणसहचरणंगृहीतं।एवंचकेवलान्वयिसाध्यकं
केवलव्यतिरेकिसाध्यकमन्वयव्यतिरेकिसाध्यकमित्यर्थः।अत्रचानुमानंअनुमितिः।।
कारणलिंगिकेयंव्याख्येया।सूत्रेतद्घतइत्यध्याहृत्यतादृशानुमितिर्यतस्तदनुमानमि
तिरीत्याऽनुमितिकरणस्यापिलक्षणंलभ्यं।फलायोगव्यवच्छिन्नेकारणंकरणमितिमते
चरमीयलिंगपरामर्शएवानुमानमित्यनुमानपदं।यथाश्रुतार्थकमेवतद्घतइत्यपि
नाध्याहर्तव्यमिति।व्याख्यादौयादिनासाध्यसाधनसहचारपक्षादिपरिग्रहः।अत्रच

तत्पूर्वकमित्यत्रतत्पदेनेंद्रियार्थसन्निकर्षोयत्तत्वेनप्रत्यक्षस्येंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न
ज्ञानमित्यादिपूर्वसूत्रेणप्रक्रांतस्यपरामर्शः।तेनस्वरूपनिरूपणयोरनुमितिकरणनिरूप
णयोः कार्यकारणभावावगमः।अन्यथाप्रत्यक्षफलनिरूपणानुमितिकरणनिरूपणा
योरेवापजीव्यापजीवकभावलाभेनासंगतिःस्यादितिध्येयं।नचैवमपिसात्रक्रमोपपाद्न
स्यात्रत्रयक्रमानापपादितइत्यतआह।आत्रापीति।अत्रापिअनुमानखंडेपि।सहचा
रप्रत्यक्षेति।यद्यपिव्यभिचारज्ञानविरहसहकृतंसहचारदर्शनंव्याप्तिग्रहकमितुक्तं।।
तत्रचप्रत्यक्षविशेष्यमितिकथंतन्निरूपणस्यहेतुत्वं।तथापिप्रत्यक्षअप्रतिपाद्यप्र
त्यंसंव्याप्तिग्राहकमितिबोधयितुंपरामर्शउक्तइत्यत्रापिप्रत्यक्षनिरूपणंहेतुरिति १५

बोध्यं।अत्रापिप्रत्यक्षखंडोइंद्रियत्वेनइंद्रियजन्यज्ञानंप्रत्यक्षमितिप्रत्यक्षलक्षणाकरण
त्वकरणनिरूपणयोः कार्यकारणभावावगमः।तस्यतेननिरूपणानुमानिरूपणस्य।अनु
मानोपमानयोरपित्रक्रमनियामकमाह।एवमिति।अनुमानस्योपमानांतर्गतत्वमप्रस
क्तंतयाननिराकृतं।उपमानस्यचअनुमानांतर्गतत्वंप्रसक्तं।एकदेशेनानुमाननवो
पमानकार्योन्यथासिद्ध्युपगमात्।अतएवउपमानखंडेअनुमानमिन्नत्वेनोपमान।
निरूपितमितितदर्थमनुमानंप्रागेवनिरूपितमितिभावः।नन्वनुमानलक्षणंकर्त्तव्यंअनु
मितिकिमितिलक्षितेयतआह०लक्षणंत्वरूपेति।लक्षणंतत्करणमित्यादिना।।
स्वरूपंतुत्रैविध्यादिनाप्रामाण्यमथानुमाननप्रमाणमित्यादिनानिरूपितमादिनाच्च

नुमानंत्रिविधमितिविभागादिसंग्रहः।एषुसर्वेष्वनुमितेर्विशेषणत्वादितिभावः।प्रामाण्यादिभिरितित्व
नीयाप्रकारितायांनिरूपणेशब्दः।तेयाचलक्षणस्वरूपप्रमाण्यादिप्रकारकशब्दविषयेअनुमा
नविशेषणत्वेनअनुप्रविष्टोऽयमनुमितिरित्यर्थोलब्धप्रथमांतान्वयविरोधः।तेयाचाधारसप्त
म्यांविषयकनिरूपणेप्रकारकत्वेचसंबंधः।प्रकारित्वंविषयित्वंचव्यापारानुबंधितयाबोध्यं।अ
नुमानेनिरूपणीयेसप्तमीअनुमाननिरूपणेकर्त्तव्येऽर्थइतिकश्चित्।अनुमाननिरूपणी
येअनुमाननिरूपणार्थंतथाचनिमित्तसप्तमीअनुमानस्यविशेष्यतयानिरूपणस्यचविशेषण
तयापूर्ववाक्येनबोधितत्वात्तच्छब्देनानुमाननिरूपणइतिपरामर्शीस्यात्संभवाद्विशेषणस्यनि
रूपणस्यनिमित्ततयाविशिष्टनिमित्तस्यविवक्षितत्वात्तथात्वमित्यन्येत्वभयत्राप्यनुमि

तिर्निरूप्यतइत्यन्वयः।ननुभवतुसर्वत्रानुमितेरनुप्रवेशःअनुमितिश्चेत्तमेवानुमानलक्षणं
किमितिकृतंअन्यथापितल्लक्षणासंभवादतआह।करणस्येति।अत्रमूर्त्तीःकरणत्वंतच्चक्रि
यामेदेनभिन्नंभवेदेवेत्यंतथाचप्रत्यक्षादिकरणतोऽनुमितिकरणतायाविभिन्नत्व
मेवप्रत्यक्षानुमानयोर्विभिन्नप्रमाणत्वव्यपदेशेभयविषयकस्यैकस्यस्मरणस्या
भिन्नत्वेपिशब्दानुमानत्वेनप्रथक्प्रमाणव्यवहारात्तथाचप्रत्यक्षादिप्रमितितोऽनुमिते
र्वैलक्षण्यंज्ञानार्थेअनुमितिभावः।अत्रक्रियालक्षणवाक्ये।कर्मधारयोत्तरेतिननुभाव
प्रत्ययस्यसमानाधिकरण्यत्वेनतत्पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यत्वेनवाशक्तिरा
घनीलत्वात्पत्वयोःसामानाधिकरण्याभावःतयोःपदार्थतावच्छेदकत्वेनसामाना

धिकरण्येऽनन्वयात्। न चतत्सदेनीलोत्पलत्वयोरवलक्षणागौरवात्। नीलोत्पलत्वयोर
भेदस्यबाधितत्वात्। नीलोत्पलपदान्नीलाभिन्नोत्पलानुभवापलापाच्चद्वितीयेनी
लोत्पलीयंनीलोत्पलत्वसामानाधिकरण्यमित्यवरुध्याप्रत्ययार्थतादृशसामानाधि
करण्यावच्छेदकतासंबंधेनप्रकृत्यर्थस्यनीलोत्पलस्यान्वयोपपादनेनकदाप्यन्वयाभा
वप्यनतशक्तिकल्पनापत्तेः। एवंघटत्वादिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकसंबंधमस्यप्रतिपादने
नीलोत्पलत्वमित्यत्रतादृशसामानाधिकरण्यस्यतिव्युत्पत्तिभेदकल्पनमपीतिअ
त्रवदंतिघटत्वमित्यादौकुम्भशक्तिरवप्रकृतेतादृशसामानाधिकरण्यलाभः। तत्र
हिघटतरावृत्तित्वसतिसकलघटवृत्तित्वेनप्रकारेणघटत्वमुपस्थाप्यतत्रप्रकृ

तितएवघटस्यलाभःइतरावृत्तित्वादौभावप्रत्ययस्यशक्तिःतत्रापिइतरतद्वृत्तित्वंअभावःसा
कल्पंवृत्तिमद्यविशकलितमर्थः। इतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वात्। इतर
वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वात्तद्घटत्वादावाधाच्चविशिष्टस्यशक्यत्वासंभवा
त्तद्व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्चैकपदोपात्तानामपितावतांपरस्परान्वयेनबोधः। तत्रप्रकृति
जन्यबोधंप्रतिसंबंधेनतत्प्रतियोग्यवच्छेदकधर्मस्यप्रकारतातेनसंबंधेनइतरा
वृत्तित्वंतत्तद्वृत्तित्वंचार्थः। तेनघटतरस्मिन्कालादौकालिकसंबंधेनघटत्वस्य
वृत्तावपिनसतिः। नवाघटत्वमित्यादौवंबुग्रीवादिमत्वादेर्भानंनीलोत्पलत्वमि
त्यादौचनीलाभिन्नमुत्पलंप्रकृत्यर्थः। तत्रप्रकृत्यर्थतावच्छेदकंनीलाभिन्नोत्पलत्व

तच्च नीलत्वसमवाय्यभिन्नसमवेतोयत्ववांतस्यचोपाधितयास्वरूपसंबंधेनयत्प्रकृतिज
न्यबोधप्रकारतोतनसंबंधेनतद्द्रव्यभिधानेचसामानाधिकरण्यापिमानंअभदंश्रुअ
त्याधिकस्यभानेपिनीलत्वसमवायिसमवायस्यापिभानादिति।प्रमेयत्वमित्यादौच
इत्रावृत्तित्वांशेनभासतेऽप्रसिद्धत्वात्।किंतुसकलप्रमेयवृत्तित्वेनचगुणान्यत्वविशि
ष्टसत्वमित्यादौविशिष्टस्यानतिरिक्तयातदितरासमवेतत्वस्यमहत्वमित्यादौचस
कलमहद्वृत्तित्वस्यमहत्परिमाणकाधादनन्वयप्रसंगाइतिवाच्यं।तादितरत्वव्याप
कायतोभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वस्यैवतदुभयदलनविवक्षितत्वात्त
दितरत्वव्यापकतिकरणाच्चघटत्वमित्यादौनद्रव्यत्वादभानमिति।अत्रनव्याःएवंस

तिएकत्वमित्यादौपरिमाणादेःकथंनलाभःनचप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्ट
संबंधेनवतदितरावृत्तित्वंतद्वृत्तित्वंचप्रतीयतेयत्वंनिरूपितसमवायेनचपरिमाणादि
कमवर्त्ततीतिनतत्रैकत्वपदंवाच्यमितिवाच्यंएवंसतिनैसतिशक्तिकल्पनावश्यकत्वेघट
त्वादिषुप्रातीस्विकरूपेणवशक्तिरस्तुकिमितरावृत्तित्वादिगौरवसहिष्णुतयायद्वा॰धर्म
त्वेनवशक्तिरस्तुप्रकृत्यर्थतावच्छेदकतानिरूपितसंबंधेनतत्रप्रकृत्यर्थस्यान्वयःत
नचघटत्वमित्यादौनद्रव्यत्वादेर्बोधःअतएवगुणत्वकिरणावल्यादृथक्त्वमित्यादौप्रकृ
त्यर्थतावच्छेदकानवगुणानभावप्रत्ययः।प्रतिपादयतितप्तीतिसूक्तताद्रव्यत्वेनधर्मत्व
नवत्वन्यदतदितिधीधितिवृतः।विशिष्यशक्तौचनीलत्वेसत्वसामानाधिकरण्यप्र

क्लेभावप्रत्ययार्थः नीलोत्पलस्यपङ्कत्यर्थस्यतादृशसामानाधिकरण्येऽवच्छेदकत्वेना
न्वयः। घटपटत्वमित्यत्रद्वंद्वोत्तरस्यवनीलोत्पलत्वमित्यत्रकर्मधारयोत्तरस्यापिभाव
प्रत्ययस्यसामान्यशक्त्यापस्थितयोर्नीलत्वोत्पलत्वयोः कर्मधार्योत्तरभावप्रत्ययत्व
वच्छिन्नयाविशेषशक्त्यापस्थितेसामानाधिकरण्यविशेषणत्वेनान्वयः।नीलो
त्पलस्यचपङ्कत्यर्थस्याधेयत्वसंबंधेननीलत्वोत्पलत्वयोरवच्छेदकत्वसंबंधेन
समानाधिकरण्येनान्वयइत्यपिकेचित्।बाधितेति०बाधितायाधीतादृशसामा
नाधिकरण्यविषयकयथः भ्रांतानुमितीति।भ्रांतेर्भ्रमः नचह्रदोवह्निमान्सा
ध्याप्तिविशिष्टत्वह्रदवृत्तित्वसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्याकथंतत्ज्ञानंभ्रमइतिव

च्यंतत्रह्रदवृत्तित्वेव्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानमेवतदुभयसामान
धिकरण्यज्ञानपदार्थइत्याशयात्अतएवानेनदोषेणदंनिराकरिष्यति०केचित्तुपर्व
तोवह्निमान्धूमोपलब्धेरित्यादौव्याप्तिविशिष्टत्वपर्वतवृत्तित्वसामानाधिकरण्यस्य
दृष्टांतेऽप्रसिद्धेतस्यधूमोपलब्धेरारोपात्यथार्थानुमितिस्तत्रनाव्याप्तिरित्यर्थः
भ्रांतानुमितीतिभ्रांतस्यानुमितिःभ्रमजन्ययथार्थानुमातीत्यर्थइत्याहुस्तन्नसद्भ
विरोधादुपेक्षितानियमनइति।यत्रवह्निव्याप्यवान्वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तिधू
मवांश्चपर्वतइत्यर्थेकारकःपरामर्शःतत्रतत्समभवोपियत्रवह्निव्याप्यवानित्येवप
रामर्शस्तत्रतद्भावादित्यर्थः।ननुतत्रूपेणहेतुत्वेयहाद्यत्रतादृशबोधाभावस्तत्रानु

मितिरपक्रयनीयस्यतआह०गौरवेणेति।ननुसामानाधिकरण्येमकाधिकरणसंबंधःएवंवस
मूहालंबनात्विशिष्टज्ञानस्यभेदान्यथानुपपत्याविशेषणप्रतियोगिकविशेष्यानुयोगिक
संबंधोविशिष्टधीविषयत्वेनाभ्युपेयःतथाचवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइत्यत्रधूमवह्नि
व्याप्तिविशिष्ट्यानुयोगिकपर्वतवृत्तित्वप्रतियोगिकत्वरूपतदुभयसामानाधिकरण्यभास त
एवस्यतआहःसंबंध०इति।समूहालंबनाद्भेदान्यथानुपपत्त्याऽनुयोगित्वप्रतियोगित्वादि
संबंधभानवत्समानाधिकरण्यभावमपिभविष्यतीत्यतःसंबंधेति।कश्चित्संबंधसंबंधा
विषयकत्वेपिसमूहालंबनव्यावृत्तस्यविशिष्टज्ञानत्वस्यापपादितत्वादित्यर्थः।समूहाल
बनसर्वत्रविशेष्यताविशिष्टज्ञानविशेषणप्रकारतासंसर्गचसंबंधताविशेष्यविशेष्यता २०

"

स्यविषयतेतिविषयावैलक्षण्येपिविषयतावैलक्षण्यादेववैलक्षण्यंविशिष्टज्ञानस्येति
भावः।ननुविषयावैलक्षण्येपिविषयताविशेषात्ज्ञानवैलक्षण्यंजितंसाकारवादिनात्
याचार्थेनवाहिधियांविशेषइत्यनुरोधात्समूहालंबनाविषयाऽनुयोगित्वप्रतियोगित्व
चविशिष्टधीविषयइत्यपेयमतआह०भ्रमस्थलइतिकृद्वह्निमानितिभ्रमानुमिति
स्थलइत्यर्थः।ननुअसद्वैसमानाधिकरण्यंतत्प्रसिद्धमतआह०असदितिअसत्त्व
विशिष्यस्यसद्रूपराहणेपिभानस्यनिरासादित्यर्थः।नचप्रतियोग्यप्रसिद्धिःशुक्ति
विशेष्यत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वस्यरजतत्वप्रकारतासामान्यस्यवायत्वं
चितप्रमात्वचटकप्रकारतानियामकसंबंधनिरूपितत्वनियमवत्त्वनाथतस्तन्निरा

सात्। असद्विशिष्यभानेतुरजतत्वप्रतियोगिकशुक्त्यनुयोगिकविशिष्टस्यकिंचित्प्रमा
त्वच्चटकप्रकारकत्वानियमकतयाशुक्तौरजतत्वप्रकारकतायांतादृशसंबंधनिरूपितत्व
भावेनतादृशनियमभंगादितिननुपक्षवृत्तित्वव्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्यावृ
गाहिज्ञानमव्याप्तिविशिष्टत्वपक्षवृत्तित्वसामानाधिकरण्यज्ञानपदप्रतिपाद्यतत्र
सामो॰नाधिकरण्यव्याप्तिविशिष्टत्वपक्षवृत्तित्वद्वयान्वयबोधपितादृशज्ञानान्व
यःबोधात्तथाचतादृशज्ञानजन्यत्वलक्षणंनोव्याप्तमतआहवांतेरितितथाचता
दृशलक्षणंनेतादृशलक्षणवाक्यप्रतिपाद्यमितिभावः।लक्षणाव्याप्तिमत्कालक्षणावा
क्यजन्यशाब्दबोधानुपपत्तिमप्याहवांतेरितिनुकश्चित्।विषाणीविषाणित्वावच्छि

नशशसंबंधितिशशविषाणीत्यत्रषष्ठ्यर्थलक्षणयाशशसंबंध्यभिन्नविषाणीतिशाब्दबो
धशशसंबंधिभिन्नस्यैवशशसंबंधाभावस्यापिविषाणेनिर्णयोविरोधीत्यर्थः।प्रमाणप्र
स्तावादितिप्रमालक्षणमितिविविच्यतइत्यतःप्रमाकरणालक्षणस्यैवप्रस्तुतत्वेननतदर्थप्र
मालक्षणस्यैवोचितत्वादित्यर्थःप्रमेतिननुप्रमाकरणालक्षणार्थानुपयोगिनीभ्रांतिरय
मर्थः।उपाध्यायमतेपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैवसाध्यंसर्वत्रानुमितिविष
यःनतुपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापिअवच्छेदकत्वस्यव्यापकत्वाच्चटकत्वेनसाध्यस
बंधविधयाभानासंभवात्तथाचगंधप्रागभावावच्छिन्नोघटोगंधवानित्यनुमितिः।
प्रमेवस्यतआह।यद्यपितिपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यमानस्यानुभविकत्वादसं

सर्गायहादिसामान्यसामग्रीवशादनुमितावप्यवच्छेदकत्वंभासतएवेतिभावः। चरमेति
प्रथमज्ञानपदस्यतत्तत्त्वेतत्रैवेतिव्याप्तीतिभावः। प्रमापरमिति। यावद्भ्रमभिन्नत्वेप्रमा
त्वं। अव्याप्तिरिति। अव्याप्येव्याप्यत्वा। वागाहिना अपक्षधर्मवापक्षधर्मत्ववागाहिनेत्यर्थः
वस्तुतावस्कन्धस्यासाध्यवान्नयःपक्षस्तद्वगाहितयाननुतस्याअनुमितिलिंगापधा
नांशेभ्रमत्वनालक्ष्यत्वमतआह। लिंगोपहितेतिप्रमाणाभावादितिशेषः ननुवस्कन्ध
स्यासाध्यवान्नयःपक्षस्तत्रश्चरस्यवतादृशज्ञानप्रसिद्धमतस्तज्जन्यत्वस्यतदनु
मितासत्वान्नाव्याप्तिरतआह ईश्वरेति। अतिप्रसंगकत्वादितितादृशपरामर्शत्वेनत
स्यहेतुत्वाभावादुपादानप्रत्यक्षत्वेनतज्जन्यत्वस्यप्रमामात्रेऽतिप्रसक्तत्वादितिभा २२

वः अतएवतादृशप्रमानुमितावव्याप्तेरवतज्ज्ञानंवेति व्याप्तिविशिष्टयत्पक्षधर्मताज्ञान
मित्येवंरूपमप्यमीमतत्पुरुषापिनेत्यर्थः। आदिनाषष्ठीतत्पुरुषापिनेत्यर्थः। पदार्थोता
वच्छेदकेति। नचवस्त्वरूपकशेषस्यद्वंद्वापवादकत्वानुपपत्तिरकविषयत्वाभावादि
तिवाच्यंपदजन्यप्रतीतिविशेष्यरूपस्यपदार्थस्यभेदापक्षयापदजन्यप्रतीतिविष
यभेदएवद्वंद्वस्यलाघवेनकल्पनात्। एवंचनीलघटयोरित्यत्रपदजन्यप्रतीतिप्रक
रभेदात्घटादित्यत्रविशेष्यभेदाद्वंद्वस्यप्रसक्तिः अक्षाद्दित्यत्रज्ञानार्थएववावस्त्वरूपक
शेषस्यसार्थकत्वंयथाश्रुतनानुपपत्तिरिति। ननुनीलघटयोरभेदइत्यादौद्वित्वंकु
त्रान्वेतुनतावद्विशेष्यतास्यकत्वात्। नविशेषणेऽतयोःपदार्थतावच्छेदकत्वेननिरा

क्षत्वानुनचप्रकृतार्थवृत्तिसंख्यावाचकत्वंसुपांननुनन्मात्रवृत्तिसंख्यावोधकत्वं। अनएवैकस्मि
नुपांभेदः परमाणौ आपदस्यत्तद्गतगुणानादायवहुवचनंसमष्टिनंवहुमानोपाध्यायेतिवद्
च्यं। एकस्मिन् घटेएकोघटाइत्यत्रासाधुत्वज्ञानाभावदशायांशाब्दोधप्रसंगात्। नत्रहिवचन
पदसाधुतायैवनिचतद्दैकमेधारयएवास्तुकिमर्थंपदार्थे भेदमनादत्यहृद्दकल्पनमितिरच्यं
नित्यघटयोरित्यत्रकर्मधारयेनीलाभिन्नघटत्वेनोपस्थितौ अभेदस्यसंनिराकांक्षत्वादन्वी
यप्रसंगात्। ननुपदार्थयोरभेदस्थलेपिहृद्दसमासाधुत्वेकर्मधारयः किमर्थंपृथगंगीक्रियतइत्य
तआहपदार्थद्वयेति। तथाचयत्राभेदसंसर्गकबोधेतात्पर्यंतत्रहृद्दसाधुत्वातुकर्मधारयाद्व
तादृशबोधइतिभावः। भेदाभेदोदासीनेति। भेदाभेदाविषयकेत्यर्थः। इदंचतादृशपदार्थद्व
यबोधविशेषणपदार्थयोरभेदेकर्मधारयवत्पदार्थयोर्भेदेवहृद्दइत्यनुशासनस्व

रसिद्धमतम। ननुस्त्र्याद्यविशिष्टपदस्येति। यत्तुएकस्मिन्नेवचैत्रेचैत्रत्वचैत्रसंबंधानांपर
स्परप्रतीतिविषयाणांभेदेनहृद्दापत्तिरतोविशिष्टेतितदसत्। एकपदहृद्दस्यतदपवादैकश
षस्यचापादयितुमशक्यत्वात्। किंचसमस्यमानप्रत्यकपदार्थयोविशेषणविशेष्ययोर्भेदस्त
योर्हृद्दापवादकोनत्वेकपदार्थयोरेवविशेषणविशेष्ययोर्भेदइतिनायंपंथाः। धर्मपरतय
तेति। नपुंसकेभावेक्तइत्यनुशासनाद्व्याप्तिर्विशिष्यमेवव्याप्तिविशिष्टशक्त्यर्थस्तथाचव्याप्तिवि
शिष्टपदपक्षधर्मतापदयोर्हृद्दइतिभावः। एतेनवैशिष्ट्यशक्तधातूत्तरक्तप्रत्ययस्याश्रया
श्रयस्थापकस्याश्रयत्वलक्षणांगांव्याप्तिर्वैशिष्ट्याश्रयत्वापस्थितौव्याप्तिर्वैशिष्ट्याश्रय
त्वपक्षधर्मत्वज्ञानजन्यत्वमर्थः। स्यात्तथाचव्याप्यवानितिपरामर्शस्यसंबंधसंबंधिप

यकत्वानुसेवाव्याप्तिरितिपरास्तंएवमपिएकत्रधर्मिणीतिविशेषणेपिमीमांसकेति। तथाचव्या
प्यवानितिशब्दपरामर्शस्थलीयानुमित्यव्याप्तिः।धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानंधू
मत्वावच्छिन्नपक्षधर्मताज्ञानंचकारणमितिकारणतालाघवंगृह्यमाणाव्या
प्यवृत्तिएकधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनहेतुत्वेकोचतत्कालानुपस्थितत्वपुरुषीयत्व
प्रवेशादनंतकार्य्यकारणभावापत्तिरितिमिथइतितदुभयंव्याप्तिविशिष्टएकपक्षधर्म
त्वाभयंउपश्लेषःपरस्परसामानाधिकरण्यं।अव्याप्यवृत्तेत्वात्व्याप्यवानितिपरामर्शतद
संभवादित्यर्थः।नचतदुभयेति।तदुभयकत्वनियतधर्मःपरामर्शत्वपरामर्शप्रयत्वपरामर्
शत्वेनहेतुतायांमानाभावादित्याशयः।नचतत्प्रयत्नत्वेनहेतुत्वात्वह्निव्याप्यधू २४

माद्रव्यंपर्वतवृत्तीत्यादिज्ञानप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिरेवेतिवाच्यंअनेकवृत्तित्वेनधर्मस्यविशेष
णात्तत्रशक्तिग्रहस्यैकमात्रवृत्तित्वात्।विषयस्यतत्त्वेनकारणत्वंनास्तीत्याशयेनद
मितिकश्चित्पक्षधर्मतातिपक्षधर्मताविषयत्वनियतधर्मावच्छिन्नइत्यकोचपक्ष
धर्मतायाःपर्वतसंयोगादिरूपतयाधूमधूमाभावसहचरितवह्निमान्पर्वतइत्ये
वमानकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताश्रयपर्वतोधूमवान्नवेति
संशयेतिव्याप्तिःस्यादतस्तद्वारणायव्याप्तिविषयकत्वमावश्यकमेवमपिधूमव्या
प्यधूमव्याप्याभावसहचरितवह्निमानित्येवंरूपसारधारणधूमवद्भूमिज्ञानजन्य
पर्वतोधूमव्याप्यवान्नवेतिसंशयेऽतिव्याप्तिरितिवाच्यंपक्षधर्मताविषयकत्वदले

नापितदवारणात्।तथाचव्याप्तिविषयकत्वदलस्यसंशयविशेषातिव्याप्तिवारकतयाव्याव
र्तकत्वमस्तिनतुपक्षधर्मतापदस्यतयाशयाद्वतपर्वतसंयोगप्रत्यक्षसंबंधितावच्छेदकधू
मप्रकारकपर्वतज्ञानत्वनहेतुत्वात्तत्रातिव्याप्तिरतःपक्षधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यमुक्त
मित्यपिकश्चित्।व्याप्तिज्ञानत्वपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणतादृष्ट्येलाघवव्याप्तिविषयक
त्वनियतत्वंविकाशकतयाऽउक्तमित्यवस्तुतस्तुपक्षधर्मताविषयकत्वनियतत्वपाद
नंधूमवान्पर्वतोनास्तीत्यभावलौकिकप्रत्यक्षप्रतियोगितावच्छेदकधूमप्रकारकज्ञो
नजन्येऽतिव्याप्तिरतोव्याप्तिविषयकत्वावश्यकं।नचतथापिवह्निव्याप्योधूमोना
स्तीत्यभावप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिरितिवाच्यं।निकृष्टमतेव्याप्तेरतीन्द्रियतयातदवच्छिन्न

अभावस्यापिअतीन्द्रियत्वात्तत्रतेनरूपेणहेतुत्वात्।अभावलौकिकप्रत्यक्षंप्रत्येवतथाहेतुत्वात्
एवंव्याप्तिपदस्याभावमात्रपरत्वअभावप्रत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणतानिरूपितप्रतियोगिक
कार्यतानिरूपितत्वविवक्षणेऽनुमितिमात्रएकलक्षणंयाति।परंतुस्थलविशेषेऽतिव्याप्तिर्भ
वतिपक्षधर्मतापदानत्वव्याप्तिरितिव्याप्तिश्चेत्यतापिपक्षधर्मतापदानवैयर्थ्यमुक्तमि
तिध्येयं।वस्तुतस्तु।विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादावतिव्याप्तिवारणायव्याप्त्यविषयकत्वेन
ज्ञानंविशेषणीयमितिवक्ष्यतितथाच•पक्षधर्मताविषयकत्वनियतयादृविवक्ष
णेधूमवत्पर्वतवानितिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेव्याप्त्यविषयकअतिव्याप्तिरतोव्या
प्तिविषयकत्वादृपदमावश्यकं।नचपक्षधर्मतापदमुपादायतत्रयक्षधर्मत्वाविषय

तापिवह्निनिष्ठपक्षधर्मताविषयकत्वात्।हेतुतावच्छेदकरूपेणापक्षधर्मताविषयकत्वेनोच्चवह्नि२
कत्वेनैवजन्यंज्ञानंविशेष्यतां।तावतापिविशिष्टेवशिष्यबोधादवतिव्याप्तिवारणसंभवा
दितिवाच्यं।तथासत्यसंभवापत्तेः।पर्वतोवह्निव्याप्यवत्पर्वतवानितिविशिष्टेवशिष्यबो
धेतिव्याप्तिः।व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताविषयकत्वेनोच्चव्याप्यविषयत्वस्यैवलाभेन
निवक्षणोचित्यादितिसारव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानपदयोःकर्मधारयःवि
शिष्टैवप्रकारकपरमित्याशयेनाहव्याप्तीति।यद्यपिवह्निव्याप्योधूमःदृश्यवान्पर्वतइति
ज्ञानस्यापिव्याप्तिप्रकारकत्वात्पक्षधर्मताज्ञानत्वाच्चतज्जन्यानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः।।
उक्तरूपेणजनकत्वेनोच्चासंभवएव।वह्निव्याप्योधूमोधूमवान्पर्वतइतिज्ञानसाधारण
त्वात्।तथापि।पक्षधर्मतांशेव्याप्तिप्रकारकत्वंविवक्षितंतच्चपक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपि २६

तप्रकारतावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारतावत्त्वं।धूमावह्निव्याप्योधूमवान्पर्वतइत्यत्रपर्वतविशेष्यतानिरू
पिताधूमनिष्ठप्रकारतानव्याप्तिप्रकारतावच्छेदिका।किंतु।धूमस्यमुख्यविशेष्यतवतिनतसा
धारणेमितिध्येयम्।अत्रापितादृविवक्षणेपिवह्निव्याप्येंधनवानित्युक्तोवह्निभिन्नवृत्ति
रूपव्याप्तिप्रकारकत्वसंभवान्नस्यादतोविशिष्याह।इंधनसमानाधिकरणेति।भ्रमानुमिते
रिति।पूर्वभ्रमात्मकपरामर्शजन्यायांविषयाबाधेनप्रमानुमितावव्याप्तिर्दुरितिभावः।व
त्त्वनियामकसंयोगेनसाध्यतायांहेतुतायांचआकाशानुमितिःपरामर्शभ्रमेवस्यादतो
वृत्तिनियामकसंबंधेनहेतुतासाध्यतापरंसपक्षस्यर्थमाह।अत्रेतिसप्तम्याआधेयत्वप्रति
पादनात्।नितरामिति।साध्येव्यापकत्वप्रकारकंसाधनेचसाध्यसामानाधिकरण्य

ति

प्रकारकमित्यंव्याप्तिप्रकारकत्वोक्तौपूर्वव्याप्तिर्निरासात्।अत्रतुव्यापकत्वसामानाधिकर
ण्ययोरप्यप्रसिद्धाव्याप्तिवारणंनसंभवतीतिभावः।तथाऽव्याप्तिः।तावत्सदार्थीनांव्य
क्तिशरीरनिविष्टपदानांथैतथाविधेतिव्याप्तिमान्।यत्रयस्ययेनसंबंधेनप्रकारतात
त्रैतेनसंबंधेनतत्प्रकारकत्वमित्यर्थः।तच्चाधिकरणहेतुप्रकारकंअभावतादृशाधिक
रणवृत्तित्वप्रकारकप्रतियोगितायांतादृशभावप्रकारकमित्यस्त्रिमणेबोध्यं।नचव्य
तिरिक्तीतितत्रपक्षधर्मतांशेवह्नभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमत्वस्यवप्रका
रत्वादितिभावः।ननुधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वस्यवह्नभावव्यापकीभू
ताभावप्रतियोगिधूमत्वेस्यचज्ञानंवह्नभाववहृत्तित्वरूपव्याप्तिचाधियंप्रतिग्राह्यभा २७

वावगाहितयातच्चाप्यवगाहित्वेनवाऽपिरोध्यतआह।भवतीति।तथाचातथाभूतस्याप्य
नाद्येवमणिमंत्रादिन्यायेनप्रतिबंधकत्वंकल्प्यतइतिभावः।ननुधूमव्यापकेवह्निसा
मानाधिकरणधूमसमानाधिकरणरासभवानितिज्ञानेधूमसमानाधिकरणत्वेनाभा
वप्रतियोगितानेवच्छेदकवह्निवत्वानितिज्ञानेचवह्न्यभाववहृत्तिधूमइतिव्यभिचार
धीविरोधित्वसत्वात्तज्जन्यप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः।उक्तरूपजनकत्वविवक्षणेत्वसंभवएव
उक्तरूपस्यतादृशधूमसमानाधिकरणरासभवानितिज्ञानसाधारणतयाजनकत
नवच्छेदकत्वातेदंआह।तथाविधेति।नतथा।नपक्षधर्मतांशेव्यभिचारधीविरोधिधी
विषयःरासभादावितितथाचतद्धिशिष्टव्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्मप्रकारक

तद्विशिष्टवह्यप्रसिद्धधर्मताज्ञानजन्यत्वमर्थः। उक्तज्ञानंतुपक्षधर्मतयाज्ञातयासमत्वविशिष्टव्यभिचाराधीविरोधिधूमत्वविशिष्टतथात्वेपितस्यनपक्षधर्मतयाभानमितिभावः। ननुधूमसामानाधिकरण्येव्याप्तावावाक्रूपव्यभिचाराधीविरोधित्वमनाभावः। कथंव्यतिरेकव्याप्तौनचवह्नित्वंधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकधूमाभावत्वंवक्तव्यमानसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यवसन्नूहालघनात्। व्यभिचाराधीविरोधित्वंवाच्यं। तथापिधूमव्यापकवह्निकालीनधूमवान्पर्वतइतिज्ञानस्यसमानाधिकरण्यविषयतयाऽनुमित्यजनकस्यसंग्राहकतयाक्रूपस्यानुमितिजनकज्ञानावच्छेदकत्वात्। नचधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान्पर्वतःवह्न्यभाव २८

पकाभावप्रतियोगिधूमवान्पर्वतइतिज्ञानयोरन्यतरत्वमेवचहेतुतावच्छेदकमतस्तत्रैवलाघवमितिवाच्यं। अन्यतरत्वघटकभेदानांविशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरहेणानानाकार्यकारणभावावश्यकत्वेतदपेक्षयालाघवासंभवरूपेणवहेतुत्वकल्पनान्यायत्वादतआह। व्यतिरेकसहचारेणेति। ननुमणिमंत्रादिन्यायेनप्रतिबंधकत्वमानभावःकोविलक्षोन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यातादृश्यभिचाराधुत्रायकत्वेनाप्युपयोगादित्यस्वरसादाहव्यतिरेकसहचारेणेतिकश्चित्०भ्रमसंशयोत्तरंतिअत्रभ्रमसंशययोर्विपरीतज्ञानत्वेनानुगमः। विपरीतंव्यावर्त्तकमात्रंतेनस्थाणुत्वभ्रमोत्तरस्यपुरुषत्वाभावभ्रमोत्तरस्यचपुरुषत्वस्यसत्यनासंग्रहः। तदुत्तरत्वंवाच्यं

वहितोत्तरत्वसंबंधेनतादृशविपरीतज्ञानवत्प्रत्यक्षनिर्णयत्वंतेनाव्यवहितोत्तरत्वस्यतत्तथोक्ति
विश्रांतत्वेपिनक्षतिः। नवातसंशयोत्तरसंशयेव्यभिचारइति उपाध्यायमतंतन्निर्णयंप्रति
तद्भावज्ञानत्वेनविरोधितात्तत्रचप्रामाण्यनिर्णयस्यैवविशेषदर्शनादरप्युत्तेजकत्वं
एवंव्यंजकाग्रहांधकारकालीनतत्संशयोत्तरतन्निर्णयंव्यंजकग्रहालोकसमवधानानां
मप्युत्तेजकत्ववाच्यंनचैवंयत्रपर्वतोवह्निमान्नवेतिसंशयानंतरंवह्निव्याप्यधूमवान्
पर्वतःभाविवह्न्यभाववानितिलौकिकप्रत्यक्षात्तत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकस्ययःपरामर्शःनपुनरनु
मित्यापत्तिः। एवमंधकारस्थघटसंशयानंतरमालोकसमवधानेघटनिर्णयानंतरपुन
र्विशेषादर्शनप्रयुक्तघटसंशयानंतरंविनैवविशेषदर्शनंघटनिर्णयापत्तिः। पूर्वोत्तेजक

नुमितिरप्रमे तिसमूहालंबनात्मकापेक्षाबुद्ध्यात्मकश्चयमानसपरामर्शःततःपर्वतोवह्निमानित्यनुमिति

ततपर्वतोवह्न्यभा
वज्ञान२

स्यत्रालोकसमवधानस्यसत्वात्। अतिवाच्यंतत्तत्कालावच्छिन्नविशेषदर्शनाद्यभावविशिष्ट
तद्विपरीतज्ञानाभावत्वेनतन्निर्णयंप्रावच्छिन्नंप्रतिहेतुत्वादिति। वाधनिश्चयस्यत्वतंत्र
तोहेतुप्रतिबंधकतयातुविशेषदर्शनंतत्कालावच्छिन्नत्वेनदृश्यं। स्वमतसंशयोत्तरप्रत्यक्ष
स्यावच्छिन्नंप्रतिविशेषदर्शनस्यनहेतुत्वंअंधकारस्थघटसंशयोत्तरप्रत्यक्षव्यभिचा
रात्। नचतादृविपरीतज्ञानविरोधित्वंनहेतुता। विशेषदर्शनालोकादिसाधारणविरो
धितस्यैकस्याभावात्। किंच। विशेषादर्शनप्रयुक्तसंशयानंतरआलोकसमवधान
स्यपुनरंधकारस्थघटसंशयविरोधिनःसत्वात्तत्प्रत्यक्षापत्तिः। तस्मादृशीयतादृ
शविपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षंप्रतितत्पुरुषीयतादृशविपरीतज्ञानविरोधित्वंनहेतुत्वस्य

कोचातावगौरवं। पुरुषांतरीयविशेषदर्शनस्यापितादृशविरोधिस्वरूपयोग्यत्वादतिप्रसं
गः। एवंतादृशविपरीतज्ञानवस्त्रनिर्णायत्वेनकार्यतावच्छेदकं। अर्थसमाजग्रस्तत्वात्॥
किंच। भ्रमसंशयानंतरनिर्णायसामान्यसामग्रीस्वभ्रमसंशयोत्तरमपिसामान्यनिर्णायाप
त्तिदुर्वारेतितदनुत्तरप्रत्यक्षेपिसामग्यंतरकल्पनेऽतीगौरवंएवंचविशेषदर्शनमितर
कोटिज्ञानविरोधितयासंशयोत्तरतादृप्रत्यक्षेउपयुज्यतइत्यभिसंधायाह०हेतुतामत
इतिनचसर्वमतएवविशेषदर्शनस्यविशेषणधीत्वेनहेतुत्वात्। हेतुतामतइतिनयु
क्तंविशेषदर्शनत्वेनवतस्यहेतुतयापरामर्शत्वेनहेतुत्वविवक्षणेपितत्राव्याप्ति
रितिपूर्वपक्षिणाआशयात्। विशेषणधियाहेतुत्वेमिप्रायेणादमित्यपिकश्चित्॥ ॥ ३०।

तथाविधेति॥ व्याप्तिप्रकारपक्षधर्मतानिश्चयत्वेनेत्यर्थः। भ्रमादीति। अन्यथाव्यावर्त्तकधर्मादृ
शनव्यंजकधर्मदर्शनालोकादिसाधारण्याभावेनव्यभिचारप्रसंगादिति। श्वेत्यव्याप्यशंखत्व
वानयमितिदर्शनंचनाशयभ्रमविरोधीतिनततः श्वेत्यप्रत्यक्षाकेचित्तु। विशेषदर्शनाद्यतिरिक्त
यावत्कारणकालीनतादृशसंशयोत्तरप्रत्यक्षंप्रतितादृशसंशयविरोधिदर्शनत्वेनव्याव
र्त्तकधर्मदर्शनादिसाधारणरूपेणहेतुताआलोकाभावप्रयुक्तसंशयोत्तरप्रत्यक्षेआलो
कसमवधानंहेतुरित्याहुः। अतएव० तथाविधेतिनिश्चयत्वेनहेतुत्वेनविवक्षणादेवलिंगव
चादिकंलक्षणस्वरूपंयस्येवंभूतोयोऽतिदेशवाक्यार्थस्तस्ययद्वानंवह्निव्याप्यधूम
वत्पर्वतसदृशंमहानसपदवाच्येमिस्याकारकंतज्जन्याध्ययामित्यर्थः। तथाविधेति।

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

धूमवत्पर्वतसादृश्यविशिष्टमहानसपदवाच्यत्वज्ञानत्वेनेत्यर्थः। न्यायार्थेति। पंचावयवेरेकवाक्य
तयावाघोजातइतिचिंतामणिकाररीत्याऽदृष्टमुक्त्वमतरूपनयार्थविशेष्यकनिगमनार्थविशेष
णाकशाब्दबोधेऽतिव्याप्तिर्बोध्या। ननूपनयेनवह्निव्याप्यधूमस्यपर्वतसामानाधिकरण्यप्रकारतया
भानंकिंतुमतुवर्थसंबंधिनोऽभेदसंबंधेनप्रकारतयाभानोमिति। तादृशनिश्चयत्वेनहेतुत्व
विवक्षयैवतत्रनातिव्याप्तिः। तथाचायमियत्पनयोमद्वएवेत्यतआह। तच्छब्देनेति। यत्रव
ह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतमेवबुद्धिस्थात्कृत्यमास्तीतिशब्दाभिहितस्तत्रवह्निव्याप्यधूमव
त्पर्वतोपस्थित्यतऊर्ध्वंवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतोऽस्तीतिशाब्दबोधेतिव्याप्तिः। ननुतच्छ
ब्देनबुद्धिस्थत्वेनवोपस्थितिः। शाब्दबोधश्चविशेषधर्मप्रकारकधीमानसीज्ञातिर्नतत्रेति ३१

प्रसंगाइत्यत आह। संकेतेति। यत्रवह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतएवघटपदस्यसंकेतग्रहश्चास्तीति
वाक्येनवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतोऽस्तीतिबोधोजनितस्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। ननुमाहावाक्य
ार्थज्ञानंनावांतरवाक्यार्थज्ञानजन्यमतःकथंन्यायार्थज्ञानेतिव्याप्तिरतआह। यस्मादित्यप
ेक्षितिपदजन्यत्वस्येति। घटादिपदादाश्रयत्वादिसंबंधनाकाशोपस्थितावपिशाब्दबोधानु
दयात्। वृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनवहेतुत्वंवृत्त्यास्वजन्यघटोपस्थितेहेतुत्वाभ्यु
पगमात्। ननुपटशाब्दबोधंप्रतिवृत्त्याघटोपस्थापकपदज्ञानत्वेनकारणाता। वृत्त्यास्वजन्यपटोप
स्थितिःव्यापारःव्यापारस्यहेतुताचघटत्वप्रकारकज्ञानत्वेनावच्छिद्यते। नचैवप्रत्यक्षोप
स्थितेघटेघटोपस्थितिव्यापारकपटपदज्ञानसतिघटशाब्दबोधापत्तिः। घटशाब्दबोध

टापस्थितेरजनकत्वेनाव्यापारत्वात्। नचैवमपिचटपदजन्यचटोपस्थितौसत्यांप्रकारांतरेणचटोपस्थितेरपिशाब्दबोधजनकत्वापत्तिरिष्टत्वात्। पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावकालेशाब्दबोधानुदयस्यतावतापुपपन्नत्वात्तथाचपदार्थोपस्थितेर्हेतुतायांपदजन्यत्वप्रवेशात्। तथैवाव्याप्तिरतआह॰ निश्चयत्वस्येति। उद्बोधकविषयीपदजन्यपदार्थोपस्थितत्वव्यापारत्वेनतत्स्मरणरूपतयाशाब्दबोधरूपतयावानिश्चयोभिन्नत्वासंभवेनतद्वारणायसशब्दान्यज्ञानत्वस्यचप्रवेशानर्थक्यादितिभावः। केचित्। पदार्थोपस्थितिकारणतायांपदजन्यत्वमधिकंनिविष्टंनिश्चयत्वंचानिविष्टमित्यतिव्याप्तिरयंतासंभवप्रदर्शनार्थमिदमित्याहुः। तथापि। पदार्थोपस्थितिकारणतामादायातिव्याप्तिवारणेपि ३२

तादृशप्रत्यक्षेवह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानितिप्रत्यक्षइत्यर्थः। शाब्दबोधइति। वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतबुद्धिस्थीकृत्यतद्वानितिशब्दप्रयोगोवह्निव्याप्यधूमविशिष्टपर्वतस्यतच्छब्दार्थतयातादृशविशिष्टवैशिष्ट्यधीसंभवादित्यर्थः। तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधपदजन्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोविशिष्यहेतुत्वाकल्पनेपितादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नंप्रतितादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेनहेतुतास्वीकारादिसंधारणीयातामादायशाब्दबोधेतिव्याप्तिरितिभावः। चकारोवह्निव्याप्यवत्पर्वतादिभिन्नपर्वतपदवाच्यइत्युपमितिसंग्रहः। ननुतत्कारणतायांनिश्चयत्वंननिविष्टमतआह। दंडाद्यज्ञानवतोरक्तदंडवानितिज्ञानंद्वेधा। एकंविशेष्यविशेषणतत्रचविशेषणांतरमितिरीत्याअन्य

हिष्ठस्यैवविशेष्यमितिरीत्या।तत्राद्यंपुरुषनिरूपितदंडनिष्ठविशेषणतानिरू०पितरक्तत्वविशेषणतासंसर्गावच्छिन्नंनिरूपितत्वविशेषणतायांस्वरूपसंबंधविशेषःप्रतीतिसाक्षिकः।दंडोरक्तोदंडवानितिज्ञानेचदंडनिष्ठविशेषणतारंनेत्वनिष्ठविशेषणतेतितत्रदासःकारणंचतावद्विशेषणज्ञानमसंसर्गाग्रहश्चातएवनिर्विकल्पकानंतरंदंडोरक्तोनवेतिसंशयानंतरंचतादृशधीःसार्वलौकिकी।यदिचतादृशसंशयकालेविशेष्यविशेषणमितिरीत्यापिरक्तोदंडवानितिनधीःतदातादृशबोधंप्रतिरक्तोदंडइतिनिश्चयाभावविशिष्टतादृशःसंशयप्रतिबंधकोवाच्यः।नचदंडोरक्तोनवेतिसंशयानंतरंइहभूतलेरक्तोदंडोनास्तीतिमानसधीविशेष्यविशेषणमितिरीत्यास्यात्।अभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि

तानिरूपि

३३

नाविशेष्यविशेषणमितिरीत्याभावनस्याप्रसिद्धत्वेनतदवच्छिन्नंप्रतिप्रतिबंधकत्वकल्पनायाअयोगादितिवाच्यं।लौकिकप्रत्यक्षेइंद्रियसंबंधविशेषणतायाइवाभावेरक्तदंडीयसंसर्गाग्रहस्यापिअभावेरक्तत्वविशिष्टदंडत्वविशिष्टविशेष्यावगाहिबोधत्वस्यैवकार्यतावच्छेदकतयातादृशबोधवारणात्वस्तुतस्तुअभावनिरूपितदंडनिष्ठविशेषणतानिरूपितरक्तत्वविशिष्टविशेषणतात्वंभवविशेष्यविशेषणमितिरीत्यातदवगाहित्वंतच्चरक्तदंडोनास्तीतिविशिष्टविशेष्यबोधप्रसिद्धंतदवच्छिन्नंप्रतितादृशनिश्चयाभावविशिष्टसंशयस्यैवप्रतिबंधकत्वात्संशयानंतरंनिश्चयेनतादृशविशिष्टविशेष्यबोधानुपपत्तिः।अतएवविशेष्यविशेषणमितिरीत्याविषयतासंबंधविशिष्टविशेष्यबो

धसाधारणप्रत्यादिजनकतावच्छेदकानवच्छिन्नप्रत्यादिनियामिकाएकाविषयतातद्व्याप्यंवि
शेष्यविशेषणमितिविशिष्टस्यैवविशिष्यमितिविषयताद्वयमितिवाच्यंमानाभावात्विशिष्टवैशिष्ट्य
बोधेपिविशेष्यविशेषणमितिरूपविषयतायानियामकसंबंधतदावश्यकत्वेतत्रविशिष्टस्य
विशिष्टमितिविषयतानियामकसामग्र्याःप्रतिबंधकत्वकल्पनेतिगौरवाच्च।एवंदंडीशूलध
रइत्यादावेकत्रद्वयमितिएकविशेषणविशिष्टविशेषणांतरवैशिष्ट्यमितिचविषयताद्वयंतत्रा
प्युक्तरीत्याचरमबोधेतुअनुयोगितावच्छेदकप्रकारकधीहेतुः।एकत्रद्वयमितिविषयताच
र्चापिकथ्यमस्माकीनःपंथाः।अधिकंचशब्दालोकसारेमंजर्यामस्माभिःप्रपंचितइ
तिदंडवानितिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेचरत्वविशिष्टदंडत्वविशिष्टनिष्ठप्रकारतान्यासज्य २७

वृत्तिरकारत्वंवैशिष्ट्यादिकंवैज्ञानिकंतेनरत्नवद्भिमानित्योदानविशिष्टवैशिष्ट्यबोधासंभवः।अ
न्यच्चाध्यासज्यवृत्तिरत्नत्वादिप्रत्येकनिष्ठाप्रकारतातादायरत्नत्वादिप्रकारकव्यवहारः।तत्र
रत्नत्वविशिष्टदंडत्वविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रतिदंडत्वविशिष्टेशरत्नत्वाभावाप्रक
रकदंडत्वविशिष्टावच्छिन्नरत्नत्वप्रकारकत्वेकज्ञानत्वंकारणंतावच्छेदकंतेनद्रव्यंरत्नंनवा
दंडोरत्नइतिज्ञानस्यनासंग्रहः।नवाद्रव्यंरत्नंदंडःप्रमेयइतिज्ञानस्यसंग्रहः।एवंदंडीरत्नवा
नित्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेपिरत्नत्वविशिष्टदंडत्वप्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वेनहेतुतोतिय
थानुभवमूलं।अतएवविशिष्टद्वयज्ञानमेवविशिष्टवैशिष्ट्यभानं।तत्त्वंचनकार्यतावच्छेदक
अर्थसमाजग्रस्तत्वादितिमिश्रमतमपास्तरत्नोदंडइतिनिश्चयानुविधायिज्ञानविशेषस्यानु

भवसिद्धत्वादुपक्रमवत्वादिति।एवमनुमितावपिपर्वतत्वादिविशिष्टविशेष्यकव्याप्यत्वप्रकारकनि
श्चयत्वेन हेतुत्वमिति तद्व्याप्यविशिष्टपर्वतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधंति व्याप्तिरंपर्वतोवह्नि
व्याप्यवान्नेवेतिसंशयेवह्निव्याप्यवान्पर्वतोद्रव्यमितिज्ञानानुदयाकेदकविशिष्टपरवैशि
ष्ट्यबोधंप्रतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या।।दंडवानित्यादौतुविशिष्टवैशिष्ट्यंवाबोधंदंडत्वप्रकारकधीत्वेनहेतु
त्वं।तत्रधर्मितावच्छेदकांशेमिश्रितस्यसंशयस्याप्रसिध्यानिश्चयत्वस्याप्रवेशात्।रक्तोदंडानवे
तिसंशयानुव्यवसायश्चनरक्तत्वविशिष्टदंडीत्वोयेवगाहिकिंतुरक्तत्वरक्तत्वाभावप्रकारक
दंडधर्मिकज्ञानवत्तावगाहीविशेष्यविशेषणांशेतिरीत्यावारक्तदंडज्ञानवत्तावगाहीतितत्रन
व्यभिचारः।विशिष्टविषयोपधानेनेति।तृतीयाप्रकारे।घटमिच्छामीत्यादौघटत्वविशिष्ट ३५

विषयित्वरूपस्यैवतदुपधानस्येच्छादेःप्रकारत्वादिति।प्रतियोगित्वाभावत्वविषयित्वप्रकारत्व
द्वारनुपस्थितस्यैवप्रकारत्वाभ्युपगमात्।तथाचविषयितायानिरूपितत्वसंबंधेनघटत्वविशि
ष्टंवैशिष्ट्यावगाहितादृशेच्छादिसाक्षात्कारव्यभिचारान्नज्ञानंतादृशकारणतावच्छेदकमि
तिभावः।विनश्यदवस्थज्ञानादिच्छाद्वेषयोःसाक्षात्कारःसंभवति।विनश्यदवस्थज्ञान
जनितयोरिच्छाद्वेषयोश्चसाक्षात्कारानाभ्युपगंतव्युक्तराह।क्लृप्तेश्चेति।साक्षात्कारात्रकृति
त्वांशेनिर्विकल्पकत्वरूपः।क्लृप्तेश्चसविकल्पकस्यविषयांशेसविकल्पकत्वंतित्वांशेनिर्विक
ल्पकत्वंसंभवादिति।नचकृतिसाक्षात्कारात्पूर्वंप्रत्यासत्त्यर्थंविषयस्मृतेरावश्यकत्वम
र्थव्यभिचारइतिवाच्यंसविषयकसप्रकारकत्वेनैवसंस्कारादिसाधारणेनप्रत्यासत्ति

त्वादिति। ननुतत्तद्विशिष्टबुद्धौतत्तद्विशेषधीत्वेनहेतुत्वात्तत्स्मृतिसासाक्षात्पूर्वविशेषणधीनि
मित्तविषयस्मृतेरावश्यकत्वेव्यभिचारइत्यतस्तत्रापिज्ञानत्वस्याप्रवेशंदर्शयति। विशे
षणविषयकादिति। इदंचविशिष्टज्ञानस्यकारणतावच्छेदप्रदर्शनायाविशेषणविषयक
त्वेनवतत्रहेतुत्वात्तत्रविशेषणविषयकसंस्कारेणानविच्छिशिष्टस्मृतिः समानविषयक
नसंस्कारस्मृत्योः कार्यकारणभावादतस्तदुपदर्शनमाह॰ विशिष्टसंस्कारादिति। तद्विषय
कगुणानां। तादृशविशिष्टविषयकगुणानां। तत्र। तादृशविशिष्टबोधे। तत्रचगुणानामि
तित्वरूपदर्शनमात्रं। विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंशयान्यत्वेनप्रकारतयाविशेषण
तावच्छेदकवत्संशयान्यत्वेनवाहेतुतेति ध्येयं। नच चक्रदंडीशःनुद्बुद्धसंस्कारवतः

पुरुषांशेलौकिकसन्निकर्षवतोरक्तदंडवान्पुरुषइतिविशिष्टबोधापत्तिः। ज्ञानस्य
प्रत्यासत्तित्वेपिरक्तोदंडानवतिसंशयदशायांतादृशानुद्बुद्धसंस्कारसत्वात्तादृशबो
धापत्तिरेवरक्तदंडादौलौकिकसन्निकर्षदशायामपितितिवाच्यं। तत्तत्प्रत्यक्षव्यक्तिविशे
षंप्रतितत्तद्बोधकानांअपितत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वाद्वक्तामपितत्तद्बोधकव्यक्तिवि
शेषणास्मृतिविशेषंप्रतिहेतुत्वस्यावश्यकत्वेनसंस्कारप्रयोज्यतादृशविशिष्टबो
धेसूर्वस्मृतिव्यक्तिविशेषकल्पनायाएवगौरवापहारोतत्वात्। नचयत्रपुरुष
संन्निकर्षदशायांनोद्बोधकसमवधानकिंतुतदभावदशायांउद्बोधकसमवधानेनस्मृ
तिस्तत्रतादृशोद्बोधकस्यप्रत्यक्षव्यक्तिप्रत्यपिहेतुत्वकल्पनेगौरवमकल्पनेचपुरुषसा

न्निकर्षदशायांरक्तदंडगोचरानुद्बुद्धसंस्कारसचिवात्तादृशप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यं।यत्रपुरुषसं
न्निकर्षदशायामेवतादृशसंस्कारोद्बोधकसमवधानेननतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षज
नितंतत्रतादृशसन्निकर्षाभावकालेस्मृतिवारणायतादृशोद्बोधकव्यंग्यस्मृतिहेतुत्वक
ल्पनायाभवतामपितुल्यत्वादितिअतएवतत्तत्संस्कारएवप्रत्यभिज्ञाहेतुरितिप्राचीना:
मणिकारमतेतुप्रतिबंधकाभावसहितोद्बुद्धसंस्कारएवप्रत्यस्मृतिरितितत्तत्स्मृतिरेवप्रत्य
भिज्ञाहेतुरिति।ननुअनुमितावपिज्ञानत्वस्यहेतुतावच्छेदकअप्रवेशादतआह० इच्छा
दृतइति।नन्विच्छादितोव्यनुमितिरुत्पद्यतएवक्षणद्वयंतभविननुमित्यभावस्यनि
र्णेतुमशक्यत्वादतआह०संस्कारश्चेति।अत्रचस्थूलकालेतभविनानुमित्यभावः ३७

सुनिश्चीयतइतिभावः।ननुतथापिअनुमितीज्ञानेनैवकथंहेतुत्वंसंस्काराद्यन्यत्वेनापिहेतुत्व
स्यवक्तुंशक्यत्वादित्यतआह०संस्काराद्यन्यत्वस्येति।अत्रोच्यतेअनुमितीज्ञानत्वेनैवतादृशज्ञा
स्यत्वंघटकतयाविषयत्वेनेति।अत्रेदंपश्यामीत्यनुव्यवसायसाक्षिकोलौकिकत्वनियाम
कोविषयताविशेषएवकार्यकारणतयोरवच्छेदकः।यद्भावात्सरभिचंदनमित्यादौसौर
भंनपश्यामीतिधीः।अतएवकुसुमांजलिप्रकाशेसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नविषयतायाश्चि
तमेवलौकिकप्रत्यक्षलक्षणमुक्तंबर्धमानोपाध्यायैः।तत्रतादृशविषयतयाप्रत्यक्ष
त्वंकारणतावच्छेदकंतेननपरमाण्वादिसाधारण्यंतादृशविषयतावत्प्रत्यक्षंचकार्य
तावच्छेदकंतेनविषयाजन्यसंवोधोपनीतभानव्यावृत्तिः।नचसंवोधोपनीतभानाप्रसिद्धिः

सर्वत्रात्मप्रत्यक्षसामग्र्यासत्त्वादितिवाच्यं।कामिनीजिज्ञासादिवशादात्माद्यविषयकत्वसंभवात्
तादृशप्रत्यक्षस्यचतादृशविषयतासंबंधेनकार्यता।तादृशविषयस्यचतादात्म्येनहेतु
त्वेतानव्यभिचारः।तत्प्रत्यक्षे।तद्विषयकप्रत्यक्षेअत्रचावश्याभ्युपेयविशेषकार्यका
रणभावेनेवातिप्रसंगाभावाज्ज्ञानप्रत्यक्षेज्ञानत्वादिनाहेतुत्वकल्पनमेवाप्रामाणिकमित्या
शयेनाह।कदाचिदिति।तत्तदितरत्वादिति।हेत्वाभासः श्रूयमाणत्वप्रत्ययःप्रत्येकान्वयी
तेनतत्त्वतदितरत्वादिनाविषयस्यकारणातातत्तद्विषयकत्वेनतत्त्वतदितरत्वादिधर्मव
द्विषयकत्वेनप्रत्यक्षस्यकार्यता।तथाचव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतादिविषयकसंशयान्यज्ञा
नत्वेनतादृशतद्विषयकप्रत्यक्षत्वेनकार्यकारणभावइति।भावःपरामर्शत्वच्चटकदल

चतुष्टयस्यसाम्यदर्शनायचेत्रवलोकितेयादिचतुष्कंनीलेतरच्चटतद्विषयकवादिनेयत्रापि
हेत्वाभासत्वप्रत्ययस्यच्चटनापिसंबंधः।ननुप्रमाणिकतयागौरवंनदोषायेयतआह।मानाभा
वादिति।ननुतादृशकार्यान्यथानुपपत्तिरेवमानमतआह०अन्यथोपपत्तेश्चेति।विशिष्ट
स्मरणइति।व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतास्मरणइत्यर्थः।यद्यप्यप्रमाणपज्ञानात्कंदितनापि
स्मृतिर्जायतेतदनाकस्कंदितत्वेनस्मृतिजनकतावच्छेदकंपरामर्शस्यानुमितिजनक
तायांतुतदवच्छेदकमेवेतिनातिव्याप्तिसंभवाना।तथापितत्तज्ज्ञानीयाप्रामाण्यज्ञाना
भावस्यसर्वत्रनिश्चयकारणतावच्छेदकत्वेविनिगमनाविरहेणस्वातंत्र्येणहेतुत्वस्येवा
चितत्वमित्याशयात्।अप्रामाण्यभ्रमत्वेप्रमाणाभावोवातेचैवमेकस्मिन्ज्ञानेअप्रा

माण्यज्ञानसतिप्रतिबंधकसत्त्वात्तदनास्कंदितज्ञानांतरादपिनानुमितिः स्यादिष्टत्वात्। अतएवा
प्रामाण्यज्ञानानामननुगमेपिनक्षतिः। यादृशाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वेपरामर्शसत्त्वेनानुमितिस्तादृ
शाज्ञानाभावकूटस्यैवहेतुत्वं। अन्यथातत्तद्व्यक्तीयाप्रामाण्यज्ञानाविषयपरामर्शत्वादिना
हेतुत्वेऽनंतकार्यकारणाभावकल्पनापातात्। प्रमेयज्ञानप्रमेयप्रामाण्यधीसत्त्वेऽनुमित्यु
दयप्रसंगाच्च। यत्रविषयविशेषपरामर्शः प्रामाण्यज्ञानाभावस्तादृशप्रायेणादृमितिर्वा स्थि
ता। यद्युपेक्षात्वंचक्षुर्निर्वक्तुंशक्यतेतदातदन्यत्वेनहेतुत्वमुक्तंयज्यतइत्यतस्तद्दर्शय
तिउपेक्षात्वमितिज्ञातिसंकरेति। जगन्नाथादिचाक्षुषेउपेक्षात्वंविहायचाक्षुसत्त्वेतिच्च
विहायोपेक्षात्वत्वावादावर्त्तमानमेकत्रचाक्षुषोपेक्षाज्ञानसंकीर्णमित्यर्थः। ननुचाक्षुष

त्वादिव्याप्यंनानैवोपेक्षात्वंतावत्भेदकूटःकारणतावच्छेदकोऽतोनदोषइत्यतआह॰आशंक
तेति। एकमेवज्ञानंकिंचिदंशेउपेक्षात्मकंकिंचिदंशेऽउपेक्षात्मकंचानुभूयते। उपेक्षात्वस्यज्ञा
तत्वेतन्तस्याज्ञातेरनांशिकत्वादितिभावः। प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकस्यापिजिज्ञासितविषयस्या
नुपेक्षत्वादाह॰अजिज्ञासितेति। तद्विषयकजिज्ञासायाअजनकज्ञानत्वमित्यर्थः। तेनकालांत
रेजिज्ञासितविषयस्यापिज्ञानस्यनोपेक्षात्वक्षतिः। तादृशात्। तद्रूपावच्छिन्नात्। संस्काराजन
कत्वंउपेक्षात्वमितिशेषः। तज्जनकतावच्छेदकेति। तज्जनकतावच्छेदकाग्रहेजनकताग्र
हएवासंभवी। जनकतावच्छेदकांतरंचनास्तीतिभावः ननूपेक्षान्यत्वेनैवतत्ग्रहेतावतात्म
आहा॰अन्योन्याश्रयादिति। संस्कारजनकभिन्नत्वरूपेउपेक्षात्वज्ञातेउपेक्षान्यत्वेनसंस्का

रजनकत्वज्ञानसंस्कारजनकत्वे चज्ञातेतदन्यत्वरूपमुपेक्षात्वे ज्ञातव्यमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः। रूपांतरापरिचयादितिपाठेऽन्योन्याश्रयादित्ययंहेतुः रूपांतरउपेक्षान्यत्वादतिरिक्तं। ननुघटत्वप्रकारकेतद्घटविषयकज्ञानस्यतादृशसंस्कारप्रतितंत्रत्वेस्वोक्तिखेनजनकतागृहीत्वातादृशसंस्कारजनकतावत् भेदकूटत्वमुपेक्षात्वंसुग्रहमेवअतएव नोशिकक्षतिः। एतत्घटीयउपेक्षात्मकस्यापिज्ञानस्यपटादौघटांतरवाऽनुपेक्षात्वसंभवात्। नतुघटत्वप्रकारकेतत्घटविशेष्यकसंस्कारत्वावच्छिन्नंप्रतितत्तत्त्वोक्तिखेनप्रतिबंधकत्वंकल्प्यं। तथासतिउपेक्षाज्ञानेविद्यमानेऽपेक्षाज्ञानांतरादपितादृशसंस्कारानुत्पत्त्यापत्तेः। तथाचघटत्वप्रकारकेतत्घटविषयकस्मृतिंप्रतिघटत्वप्रकारकेततत्घटविषयकसंस्कारजनकयावत् भेदकूटवत् भिन्नत्वेनजनक ४०

त्वेनकोपिदोषस्तत्रअहं संस्कारानुत्पत्तेरेवेतिअस्मारणसंभवेउपेक्षणीयास्मरणसंभवेतदप्रवेशात्उपेक्षान्यत्वाप्रवेशात्नचस्मृतिप्रत्ययवत्त्वेनहेतुत्वमस्तुसंस्कारप्रतितंत्रसामान्यरूपेणवतदस्तितिवाच्यं। तथासत्युपेक्षास्थलेसंस्कारव्यक्तेस्तत्रशंकल्पनागौरवात्। नचैवंतुल्यन्यायतयासंस्कारानुत्पत्तेरेवसंशयास्मृत्यनुत्पत्तिसंभवेस्मृतिजनकतायामपिननिश्चयत्वप्रवेशइतिवाच्यं। अत्यंताजनकत्वादृत्तरूपसंभवतितत्साधारणरूपेणकारणतायाअन्याय्यत्वात्। अन्यथाज्ञानत्वेनैवहेतुतास्तुसंस्कारभावादेवस्मृत्यभावइत्यस्यापिसुवचत्वात्नचैवंतुल्यन्यायेनोपेक्षान्यत्वस्यापिप्रवेशइतिवाच्यं। उपेक्षात्वस्यतावत् भेदकूटरूपस्यासर्वज्ञापरिछेद्यतयातदन्यत्वस्यदुर्ज्ञेय

स्यान्यथा चेदंत्वावच्छेदनघटत्वप्रकारसंस्कारस्मृतिंचप्रतिइदंत्वावच्छेदनविशेषसंबंधेननघटत्वेतिभा
वप्रकारकेदंत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वंजनकतावच्छेदकं।अतएवद्रव्यं
घटोनवायंघटइतिसमूहालंबनस्यायंघटोघटवाभाववांश्चेतिसमुच्चयस्यापिसंग्रह
संशयस्थलेतूक्तरूपजनकतावच्छेदकाभावात्तादृशसंस्कारस्यस्मृतेश्चानुदयादिति।यत्तु
स्मृतिप्रत्यवोक्तरूपेणहेतुतासंस्कारंप्रतिविदंत्वावच्छेदनघटत्वप्रकारकधीत्वेनवहेतुता॥
अन्यथायंघटोनवेतिसंशयानंतरंकेवलधर्मिस्मरणानुपपत्तिःतथाचसंशयस्थलइ
दंत्वावच्छेदनघटत्वप्रकारकसंस्कारसत्वात्तथास्मृतिवारणायतज्जनकतायांनिश्चयत्वं
निवेश्यतेति।तन्त।धर्मिस्मरणान्यथानुपपत्त्याधर्मितावच्छेदकप्रकारेणधर्मिविषयत्वे ७१

पिसंस्कारस्यधर्मितावच्छेदकतावच्छेदेनघटत्वप्रकारत्वकल्पनेमानाभावात्।अन्यथा
संस्कारएवनिश्चयत्वेनहेतुतास्तु।स्मृतौतुज्ञानत्वेनैवकिंनस्यात्।तथाचशुद्धधर्मिता
वच्छेदकप्रकारकसंस्कारंप्रतिशुद्धधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैवपृथगेवहे
तुतायाःसर्वसंमतत्वेनैवधर्मिस्मरणोपपादनात्।नचैवमयंघटोनवेतिसंशयानंतरं
लधर्मिण्येवकेवलघटस्यापिस्मरणापत्तिस्तत्रापिधर्मितावच्छेदकामिश्रतघटइत्येव
माकारकघटत्वप्रकारकज्ञानानुरोधेनघटत्वप्रकारकज्ञानत्वेनसप्रकारकज्ञानत्व
नवापृथगेवहेतुतायाअवश्यंवाच्यत्वादितिवाच्यं।इष्टत्वात्।यद्यपिसंस्कारस्या
पूर्वस्यैवसविषयकत्वमानाभावःस्मृतित्वेनसंस्कारत्वेनैवकार्यकारणभावः॥

संस्कारत्वावच्छिन्नंप्रतिज्ञानत्वेनप्रकारकजन्यज्ञानत्वेनैववाहेतुत्वात्।उपेक्षात्वादृत्ये
तत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वस्योभयमतेप्यादरणीयत्वाच्चनातिप्रसंगः।इदंत्वावच्छेदेनघट
त्वप्रकारकस्मृतिंप्रतिइदंत्वावच्छेदेनघटत्वाभावाप्रकारकंइदंत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकार
कज्ञानत्वेनसंस्कारद्वारा हेतुत्वाच्चनातिप्रसंगः।व्यापारव्यापारिणोरकमवजन्यत्व
वच्छेदकमित्यत्रमानाभावात्।केवलघटत्वादिस्मृतिंप्रतिघटत्वप्रकारकधीत्वेन
हेतुत्वानतुतत्रनिश्चयत्वस्यापिनिवेशइत्युभयसिद्धमेव।नचज्ञानत्वेनस्मृति
त्वेनैवकार्यकारणभावोस्तु॰संस्कारस्येदंत्वावच्छेदेनयुक्तरूपेणहेतुत्वाच्चनाति
प्रसंगइत्येवंकिंनस्यादितिवाच्यं।संस्कारस्यसविषयकत्वासिद्धेःज्ञानसविष

यकत्वस्यानुव्यवसायेनैवग्रहादिति।तन्न।घटपटसमूहालंबनस्यपटांशेऽपेक्षासम
कस्यघटांशेअपेक्षासमकस्यचजन्यसंस्कारसंबंधेनसत्वात्सटस्मरणापत्तेः।नचतत्र
तद्वुद्धौधकाभावादस्मरणं।यस्यपटसंस्कारानंतरंपटसदृशविलक्षणावस्तुभाना
नंतरमेवावश्यंपटस्मृतिस्तत्रतत्सुरूपीयपटस्मृतिंप्रतितादृशवस्तुज्ञानत्वेनहेतु
त्वेऽद्वौधकाभावस्यासंभवात्।एवमेकस्मिन्घटेघटत्वद्रव्यत्वोभयप्रकारकज्ञा
नात्घटत्वांशेअपेक्षासमकात्द्रव्यत्वांशेऽपेक्षासमकात्द्रव्यत्वप्रकारकस्मृत्यु
पत्तिवारणायसंस्कारस्यसप्रकारकतांकल्पनीयेति।एवंचोभयस्थलेतिप्रसंग
वारणायसंस्कारस्यतत्तत्प्रकारकतत्तद्विशेष्यत्वादिघटितरूपेणज्ञानकत्वस्या

वश्यकत्वेऽज्ञानस्यज्ञानत्वेनस्मृतित्वेनैवकार्यकारणभावः।कल्पतेनतुविशेषरूपे
णापिप्रयोजनाभावादितियुक्तःपंथाःतथात्वंस्मृतिजनकत्वे।सक्रदितिअसक
दनुभवेचैकसंस्कारनाश्यैकन्यसंस्कारांतरंसंभवतीतिभावः।ननुसंस्कारस्यफल
नाश्यत्वेनप्रथमस्मरणानंतरंसमूहालंबनसंस्कारस्यनाशात्तदुत्तरतद्विषयांतर
स्मरणानुपपत्तिरतआह।समानाकारस्येति।घटत्वप्रकारकसंस्कारप्रतिघटत्वप्र
कारकस्मृतित्वेनपटत्वप्रकारकसंस्कारप्रतिपटत्वप्रकारकस्मृतित्वेननाश्यक
त्वकल्पनात्।घटत्वप्रकारकस्मृतिसत्त्वेपिपटत्वप्रकारकस्मृत्यभावात्।उ
भयप्रकारकसंस्कारस्यानाशायेत्यर्थः।अत्रचस्मृतिजन्यसंस्कारस्यक्षणि ४३

कत्वापत्तिवारणायतत्तत्स्मृतिजनकत्वंतत्तत्स्मृतिनाश्यतायांप्रत्यासत्तिरितिध्येयं
समूहालंबनादीत्यादिनाएकधर्मिविशेष्यकानेकप्रकारकज्ञानसंग्रहः।ननुयत्रत्र
मिकमेवस्मरणंनतुसमूहालंबनंतत्रतादृशसंस्कारस्यानाशायेत्याकालाद
रेवनाशकत्वंकल्प्यतथाचफलनाश्यत्वेव्यभिचारः।तत्तद्व्यक्तित्वेननाशकत्वकल्प्य
नेचसकृदनुभूतस्थलेपिचरमफलमेवनाशकमस्तुवस्तुतस्तु।कालोदरवत्त
त्तद्व्यक्तित्वेननाशकत्वमनन्यगतिकत्वात्स्मृतौतुसंस्कारनाशेकतावच्छेदकत्वे
नैकाजातिरेवचरमफलमात्रवृत्तिःस्मृतित्वव्याप्याकल्प्यते।तथाचोपधायक
तासंबंधेनविजातीयस्मृतिविशिष्टसंस्कारनाशंप्रतिविजातीयस्मृतित्वेनहेतुता

अतएवविजातीयस्मृतिजन्यसंस्कारस्यकालांतरेविजातीयस्मृत्युपधायकस्यापिन
श्यणिकता।तदानीनस्यतदुपधायकत्वाभावेनतद्विशिष्टत्वाभावात्।अतएवचनाश्य
तायांस्मृतिजनकत्वमपिनप्रत्यासत्तिरूक्तस्येवानतिप्रसक्तेरादतआह।जायतेच
ति।अस्तिहि दृष्टिस्मरणादिनाकार्येणानुमितादृढतरनामासंस्कारवृत्तिर्जातिविशे
षःतदवच्छिन्नेचान्वयव्यतिरेकाभ्यांपुनःपुनःस्मरणमेवकारणं।तत्रपूर्वपूर्वस्मर
णंसंस्कारद्वारा।इतरत्वसाक्षादेव।अतएवभावनायाःपदुतरभावनाजनकत्वमे
निरभाष्यकृतः।नचकस्यचित्स्मृतिद्वयनकस्यचित्स्मृतित्रयेणादृढतरसंस्कार
इत्यनुगमः।तत्तुरूपीयतादृशसंस्कारप्रतितत्तत्स्मृतीनामपितत्वनहत्वतुव

ल्यनादिनिति।स्मृतिनिष्ठाजातिविशेषएवतादृशसंस्कारजनकतावच्छेदकइत्यपिकश्चित्।न
नचकस्यैवसंस्कारस्यपुनःपुनःस्मृतिजननांतरीयतदीयुद्बोधकसमवधानमवदीर्घतावत
वच्चदृष्टिस्मरणादिसंभवात्।तथाचनादृशजातौमानाभावइत्यतआह॥परित्यज्यचेति।
अनुभवंविनापिस्मृतितःसंस्कारसंभवान्नयाअनुभवत्वंसंदिग्धव्यभिचारकं॥ज्ञानवि
नासंस्कारसंभवान्नाविरहात्ज्ञानत्वेनिश्चितव्यभिचारकतयाचज्ञानरूपंप्रतिबंधकाभा
वात्तदवच्छेदेनैवहेतुतानिश्चयइतिभावः।इदमेवानिश्चितव्यभिचारकंव्यभिचार
शंकावहेतुतावच्छेदकत्वेइति।कार्यतावच्छेदकंतुविशेषरूपमेवानिश्चितव्यभिचारत्वात्
नतुसंदिग्धव्यभिचारकंसामान्यरूपं।अतएवविशेषणधीजन्यतावच्छेदकंविशिष्टानु

व्यभिचार

भवत्वमियपाध्यायः। नचायमपसिद्धांतइत्याह। अमितैर्हि चेति। तत्रतत्रपूर्वपूर्ववर्णस्मृति
सहितास्ववर्णानुभवएवपदप्रत्ययहेतुरित्याशयेनस्मृतीनामित्यादिसमाधानेवक्ष्यति क
स्यकार्ययेःसंस्कारस्तत्क्रमोयोविरोधीविनाशस्तद्वतीष्वनामित्यर्थः। अनुभवपरत्वादिति
केचित्तुयत्रैकस्मिन्पटेऽयंपटइतिप्रत्यक्षानंतरंदिवसादिभिर्लक्षणैर्नायंपटइत्यनुमि
त्यादिकमुत्पन्नं। तत्रतादृशसंस्कारस्मृतिंचप्रतिनिश्चयत्वेनहेतुत्वेविवक्षणेपता
दृशनिश्चयजनितसंस्कारह्रासस्यात्संशयात्मकस्मृत्यापत्तिरतस्तथाविध
ध्वस्मृतिवारणायइदंचावच्छेदनपटत्वप्रकारकस्मृतिंप्रतिइदंचावच्छेदनपटत्वभा
वप्रकारकस्मृतेसामग्र्याः एवंतादृशपटत्वाभावप्रकारकस्मृतिंप्रतितादृशचटत्वप्र ४५

कारकस्मृतिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमवश्यंवाच्यं। तथाचस्मृतिजनकतायांसंस्कारजनकता
यांचनिश्चयत्वाप्रवेशेपिनक्षतिः। नचतत्रानुमित्यादिनापूर्वसंस्कारोनाश्यते। अनुमित्या
दिस्तादृशप्रत्यक्षाविरोधित्वेनतज्जनितसंस्कारान्नाशकत्वादित्याहुः। साक्षात्तज्जन्यत्वं। त्व
व्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वप्रत्यासत्यातादृशपरामर्शजन्यत्वं। तेनसिंधादिनाशकालीनेनु शून्यपर
विशेषणज्ञाननयापरामर्शजन्येनधर्म्यंतरवह्न्यादिप्रत्यक्षेणजनितायामनुमितौ
नाव्याप्तिः कस्याश्चित्तस्मृतेः त्वाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिपरामर्शजन्यत्वसंभवेपितत्र
तत्संस्कारएवप्रत्यक्षासत्तिः। नतुतादृशप्राक्कालवृत्तित्वमितिनातिप्रसंगः। अत्रानुभ
वापेक्षायांगौरवमेवास्वरसः। प्रकारांतरेणापिस्मरणानित्याप्तिवारणंदर्शयति। किं

चेति। तदुभयवैशिष्ट्येति। व्याप्तिप्रकारणधूमपर्वतनिरूपिताधेयतायाः पर्वतत्वरूपेणप
र्वते व्याप्यनिरूपिताधारतायाश्च वह्नागाहित्वं वाच्यं। तेनप्रमेयमितिज्ञानस्यव्याप्यप
र्वतइत्याद्यश्च वारणं। आधेयत्वाधारत्वयोश्चसमानसंविसंवेद्यत्वादयं व्याप्तिप्र
कारणधूमपर्वताधेयतावह्नागाहित्वस्यपर्वतत्वरूपेणपर्वतेवह्निव्याप्याधारत्वावह्ना
हित्वस्य चान्यतरद्वहेतुतावच्छेदकलक्षणाक्रान्तत्वमपीति। अन्यथासंभवापा
तात्। तदेव। तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नहेतुत्वमेव। ननुस्मृतावप्युक्त
रूपेणकुतोनहेतुत्वमत आह। एकतरेति। पर्वतोवह्निव्याप्यइतिज्ञानात्पूर्वतावद्
वह्निव्याप्यवानित्यस्मरणादित्यर्थः। अन्यथानुमितित्वेवस्मृतावप्युभयवैशिष्ट्या ६६

वगाहित्वेनहेतुत्वे। अनियमेन। विशेष्यतानियामककार्यकारणभावरूपनियमविरहे
णैकविशेष्यकस्मृतिसामग्याएवान्यविशेष्यकस्मृतिसामग्रीत्वानियमेतउभयविशे
ष्यकतापत्तेरित्यर्थः। ननुतत्प्रकारकत्वद्विशेष्यकस्मृतिप्रतितत्प्रकारकत्वद्विशेष्यकधी
त्वेनहेतुत्वं। अतएवस्मृतेर्नोभयविशेष्यकत्वं। एवमुभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेनापिसामान्ये
नहेतुतापद्विशेषयोरितिन्यायादतआह। समानप्रकारकत्वेति। तथाचतादृशसामान्यहेतुता
यांक्वयद्विशेषयोरितिव्याप्तिश्चरितार्थत्वान्नतत्रापिवलाद्भयवैशिष्ट्यावगाहित्वेनवैहेतुत्व
मितिभावः। केचित्तुएकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मृतिस्वीकारसमान
प्रकारकत्वेनज्ञानस्मरयोः कार्यकारणभावभंगप्रसंगइत्याशेयेनाह। समानप्रकारक

नेनेति व्याचक्रुः। तत्रस्मृतौविशिष्येव। तत्प्रकारकतद्विशेष्यत्वादिनेव। एवकारव्यवच्छेद्यमाह। नतू
क्तरूपेणेति। तद्द्वयवैशिष्ट्यावगाहित्वेनेत्यर्थः। एवं चोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेनहेतुत्वेविवक्षि
णे। च। विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वादिति। तादृशपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधपरिग्रहः
हेतुतामतेचेयमेननपूर्वोक्तस्वरसः सूचितः। नितरामिति। नातिव्याप्तिशंकापीयमेननान्वयांत
त्रहेतुमाह। तथैवेति। तादृशरूपावच्छिन्नहेतुत्वस्यैवेत्यर्थः। पर्वतेवह्निव्याप्यत्वमनुभ
वस्यपर्वतोवह्निव्याप्यवानितिस्मृतिसमानविषयत्वमेवात्तत्तद्वृत्तित्वंसंभावनयाति
व्याप्तिशंकाकदाचित्स्यात्। वह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगि धूमवान्पर्वतइत्यनु
भवस्यवह्निव्याप्यवान्पर्वतइतिस्मृतिभिन्नविषयतयातत्तद्वृत्तित्वंतासंभवि

तत्वेनस्मृतौतननरूपणहेतुत्वस्यासंभवादतिव्याप्तिशंकास्पदमपिनेतिभावः। अतएव
उक्तरूपेणहेतुत्वस्यलक्षणेनिवेशादेव। व्याप्यत्वस्यसाक्षात्संबंधावच्छिन्नविशिष्टव्याप्यत्वस्यपरिग्र
हः। व्याप्यविशिष्यकपरामर्शस्यहेतुतावादिनयेपर्वतवह्निव्याप्यइतिज्ञानत्वेनवहेतुत्वा
दितिभावः। येषांमतेविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नंप्रतिविशेषणतावच्छेदकप्रकारक
निश्चयत्वेननहेतुत्वंतन्मतेपभावप्रत्यक्षंप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वे
नहेतुत्वंवाच्यं। तथाचतादृशभावप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः स्यात्। सपिप्रकृतिवि
वक्षयानसंभवतीतिभावः। हेतुत्वेपीयमेवकारः स्वरससूचनायतद्धीजंतुप्रतियोगि
धियोजन्यतायांनाभावप्रत्यक्षत्वमवच्छेदकं। इदंत्वादिनातत्प्रत्यक्षेव्यभिचारात्। ना

पिप्रतियोगितासंबंधेनसप्रकारकाभावप्रत्यक्षंतथापटाभावत्वेनघटत्वप्र
कारकधियोव्यभिचारात्।नापिघटत्वरूपेणप्रतियोगितासंबंधेनघटत्वप्रकारकाभावप्रत्यक्ष
त्वंतथा॥ मानाभावात्।वस्तुतस्तु।प्रतियोगिज्ञानाभावदशायांतत्सत्वेपिवाअभावत्वावछे
दकेनघटीयत्वासंसर्गग्रहणानइत्याकारकप्रत्ययप्रसंगः।तथाचतादृश्यसंबद्धविशेषण
तायाघटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं।इदंत्वेनाभावप्रत्यक्षापा
गमेचेदंत्वप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वंनानवकाशतावच्छेदकं।अतएवविशेष्यविशेषणभि
तिन्यायेनापिनाभावधीः।अतएवविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्यहेतोरवतदुपपत्तौ
नपृथक्कार्यकारणभावकल्पनाइतिध्येयं।नन्वाधेयत्वाधारत्वयोःसमानसंविसंवे ४८

द्यत्वेमानाभावः॥तादृशान्यतरत्वंगौरवादवनजनकत्वावच्छेदकमतोवह्निव्याप्यवान्पर्वतःपर्वतव
ह्निव्याप्यइतिज्ञानयोःप्रतिबंध्यकभावेनैवहेतुत्ववाच्यं।तथाचातिप्रसंगस्तदवस्थएवस्यादा
ह।व्याप्यविषयकत्वेनेति।एतेन।व्याप्यविषयकत्वविवक्षणेन।जन्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्ने
प्रतिविशेषणधियोहेतुत्वव्यवस्थापनेनवश्यमभ्युपेयत्वेनविशेषणज्ञानस्यविशेषणतावच्छे
दकप्रकारकत्वसत्त्वेतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नंप्रत्यपिविशेषणतावच्छेदक
प्रकारकधियोहेतुत्वंव्यवस्थापितस्यादित्याशयेनतत्रैवव्यभिचारंवारयति।स्मृतिमित्या
दिना।क्वचित्स्मृतेःक्वचिद्व्यापारेतेजन्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रतिविशेषणज्ञानस्यत्वा
व्यवहितपूर्ववर्त्तित्वमित्यर्थः।विशेषणधियोहेतुत्वस्येत्यादिषष्ठ्यंतचतुष्टयस्यकल्प
नादियंतनेनान्वयः।ननुसंबंधभेदेनव्यापकतामे

दात्नेकंहेतुत्वंसंस्कारस्यव्यापारतापिनसंभवति॥संस्कारमजनयित्वापिविशेषणज्ञाननिरी
ष्टज्ञानजननादतआह॰निर्विकल्पकात्मकस्येति॥तथाचसर्वत्रैवविशेषणधियःसासादृत्व
मितिभावः॥ननुसमानप्रकारकसमानविशेष्यकत्वेनैवस्मृतिप्रतिकारणत्वंज्ञानस्यकुत
निर्विकल्पकात्मकस्मृतिप्रतिकारणतावच्छेदकांतरस्यकार्यतावच्छेदकांतरस्यचकल्पनंगौ
रवपराहतं॥नचघटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वविषयकस्मृतिंप्रतितादृशघटत्वधीत्वेनसंबंध
विधयासमवायस्मृतिंप्रतितादृशसमवायविषयकधीत्वेनघटविषयकस्मृतिंप्रतिघटधी
त्वेनचकार्यकारणभावकल्पनात्॥घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मृतित्वेनकार्यतावच्छे
दकमतोनिर्विकल्पकात्मकस्मरणंनानुपपन्नमितिवाच्यं॥एकस्यघटस्यघटत्वेनघटांत ४९

रस्यद्रव्यत्वेनेवग्रहेघटांतरविशेष्यकघटत्वप्रकारकस्मरणापत्तेरतआह॥अनुभवमितिता
थाचविशिष्टेविशिष्ट्यानुभवत्वंतज्जन्यतावच्छेदकमितिनस्मृतोव्यभिचारइतिभावः॥तस्याः
विशेषणाधियःनियमतोविषयस्मृतेरिति॥अपेक्षाबुद्ध्यात्मकज्ञानेनचदंडादिकंनजन्य
तादृश्याशयःसाध्यादरित्यादिनापक्षहेतुतावच्छेदकसंबंधसाध्यतावच्छेदकसंबंधप
रिग्रहः॥देवादिति॥सत्यांवह्निव्याप्यानुमितौछायांवह्निव्याप्यव्यापकवान्वह्निव्याप्यवा
श्ववर्तइत्याकारकपरामर्शजन्यायांपर्वतोवह्निव्याप्यवान्वह्निमांश्चायमनुमितावित्य
र्थः॥तस्यांतद्व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयजन्यायांसापिअव्याप्तिरपिअनुभवत्वव्या
प्यत्वंतज्जन्यवृत्तित्वं॥तच्चानुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं॥एवंचअनुभवत्वव्याप्य

जातिमत्त्वविवक्षणेच। अनुभवत्वव्याप्यत्वेपसत्यालाघवार्थमाह। पर्वतवह्नीति। प्रागुक्तयुक्त्या
उभयवैशिष्ट्यावगाहित्वस्यकारणतानवच्छेदकत्वादाह। वह्निव्याप्यवत्त्वेति। प्रतियो
गिकांतत्वंतंचकार्यतायांविशेषणं। अवच्छेदकत्वमवच्छेदकानाश्रयत्वंनत्ववच्छेदक
त्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं। अवच्छेदकताश्रयः। तादृशविशिष्टशरीरचटकपदार्थस्तोमए
व। तथाचपर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकानुमितित्वस्यावच्छेदकत्ववह्निव्याप्यत्वादिपत
च्चटकतयानहसतिव्याप्तिरतोज्ञानवृत्तिरिति ज्ञानसमवेतेत्यर्थः। श्लोकादिलिंग
कानुमितिव्यावृत्तस्यवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइत्येवतादृशपरामर्शव्यवहितोत्तर
तादृशवह्न्यनुमितित्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वेतच्चटकभानत्वमादायज्ञानमात्रेतिव्याप्ति ५०

राह॥ सामानाधिकरण्येनेति। ज्ञानत्वस्यकार्यतासामानाधिकरण्यसत्त्वेपिसामानाधिकर
ण्यसंबंधेननावच्छेदकत्वं। किंत्वव्यवहितोत्तरत्वपरिचायकपरामर्शचटकतया। अनुमिति
त्वस्यचतादृशसंबंधेनावच्छेदकत्वं। तादृशानुमितिकार्यतत्कार्यतायहसामानाधि
करण्यसंबंधेनवतस्यावच्छेदकत्वावगाहिनादितिभावः। व्याप्यविषयकेयत्रखंड
भावचटकतयावेत्यर्थोभावितदपेक्षयालाघवादाह। व्याप्तिभानेइति। व्याप्तिभा
नेवश्यंभासमानःसाध्यंपीतिनदविषयकत्वोपादानेसंभवइत्यतस्तादृशानुमित्य
विषयइति। तथाचव्याप्तिपरामर्शाधीनानुमित्यविषयोयचटादिस्तदविषयकत्वेतादृशविधि
ष्टवैशिष्ट्यबोधेतिव्याप्तिरतःपूर्वप्रतीकं। तथाचाभावविषयकत्वंहित्वविषयकत्वंवावा

त्यभिप्रेत्यार्थः। ननुपर्वतावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावाभिन्नं पर्वतावच्छिन्नवह्न्याप्यधूमवानिति परामर्शत्वेन नजनकतावच्छिन्नवह्न्याप्यत्वरूपवान्पर्वतइतिज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानात्। नापि वह्न्याप्यधूमवान्पर्वतइतिपरामर्शोव्यवहितोत्तरतादृशानुमितित्वेनतत्कार्यतावच्छेदकं। अव्यवहितोत्तरत्वंहितादृशपरामर्शाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वंसतितादृशपरामर्शध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वंवाच्यम्। तच्चाप्रसिद्धं। कालमात्रस्यतादृशध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वात्। अनादिसंसारअनन्तानामवतादृशपरामर्शानांनाशात्। तत्तत्परामर्शव्यक्त्यधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वंसतितत्तत्परामर्शव्यक्तिध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपेअव्यवहितोत्तरत्वे कार्यता ५१

वच्छेदकस्यतत्तद्व्यक्तिमात्रविश्रांतत्वात्। तत्तद्व्यक्तित्वमेवतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकमतःपरामर्शत्वस्यानुमितित्वस्यकार्यकारणत्वयोरवच्छेदकत्वेमानाभावः। नचतत्तद्व्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनसामानाधिकरण्यविशेषितेनपरामर्शत्वेनानुमितित्वमेवतथातादृशानेकपदार्थघटितव्यवहितोत्तरत्वस्यसंबंधत्वेमानाभावात्। नचैककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वप्रयासस्यापरामर्शविशिष्टानुमितित्वंतथा। क्षणद्वयात्मकःकालोधर्त्तव्यः। तानविनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहइतिवाच्यं। एतद्रूपलिंगकवह्न्यनुमितिद्वितीयक्षणोत्पत्तौद्वितीयक्षणेवाधूमपरामर्शात्यादेतादृशानुमितिंप्रतिपतनसंबंधेनधूमपरामर्शंप्रतिहेतुत्वेनतत्रचैधूमपर्शस्यहेतुत्वेनव्यभिचारात्तत्रप्रागभाव

धिकरणस्वरूपपरामर्शाधिकरणाक्षणद्वयावच्छेदेनैकासद्वृत्तित्वस्यच संबंधत्वेमानाभावइत्य
स्वरसान्मूलोक्तलक्षणमुपपद्यलक्षणांतरमाह॥यंकांचिदिति॥ केचित्तु। व्यत्रविषयविशेष
एकेनैवव्याप्येनैवव्यापकानुमितयस्तत्रतेद्व्याप्यविशिष्टतादृशोपक्षज्ञानत्वेनतत्पक्षक
तादृशविषयविशेषानुमितित्वेनकार्यकारणभावबाधकाभावेनतदनुमितिमाद
यज्ञातिद्वयटितमूलोक्तलक्षणमनाकुलमित्याहुः। लिंगोपहितलैंगिकभानपक्षेवह्नि
व्याप्यधूमवानुपर्वतोवह्निमानितिपरामर्शस्यवह्निव्याप्यधूमवानुपर्वतोवह्निमानिम
नुमितित्वमेवकार्यतावच्छेदकंअतएवालोकपरामर्शेऽन्धानुमितौनव्यभिचारः
तत्रवह्निव्याप्यालोकवान्पर्वतोवह्निमानितिसाकारकानुमितेरंगीकारात्। लिंगा
नुपधानपक्षेपिपर्वतोवह्निमानितिमनुमितित्वेनकार्यतावह्निव्याप्यत्वंधूमवान्प्र

र्वतइतिपरामर्शत्वेनजनकतावच्छेदकं। वह्निमत्पर्वतस्यानुमितेश्चधूमलिंगकतत्तदनुमितित्व
रूपविषयतावच्छेदकंवकार्यतावच्छेदकंतेसंबंधः। अत्यवहितोत्तरत्वापेक्षयालघुत्वा
त्॥ तत्स्वरूपस्यसंबंधत्वेनकल्पनात्। तेनालोकादिलिंगकानुमितौनव्यभिचारः। ए
वमालोकादिलिंगकादिनुमितावपीत्यपिवदंति। मानसंचव्याप्यजातिविशिष्टएवपरा
मर्शस्त्वं। अनुमितित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमितिकश्चित्। तन्न। क्वचिदेवपक्षेकिं
चिदेवसाध्यंअनुमितिविषयोनापरइत्यत्रनियामकाभावेवह्निव्याप्यधूमवान्प
र्वतइतिपरामर्शादपिघटानुमितिप्रसंगात्। नचघटानुमितौघटपरामर्शः कारणं
तादृशपरामर्शोघटस्यापिविषयत्वसंभवात्। तदनुमितौतद्व्याप्यवत्पक्षज्ञानंचे

नविशिष्यहेतुत्वकल्पनेचकिंपरामर्शेनजात्यानचानुमितित्वावच्छिन्नस्याकस्मिकतापत्तिः
ज्ञानत्वेनेवतदवच्छिन्नंप्रतिहेतुत्वस्यसुवचत्वादिति।तद्ध्वनीति।पूर्वगयाहिकयाऽनुमिति
व्यक्तिविशेषाग्राह्यः।।समवेतांतेअन्यांतमसमवेतांतंचधर्मविशेषणं।एतल्लाभायैव
धर्मपदं।तत्रप्रत्यक्षत्वादिवारणायाद्यंप्रत्यक्षत्वादेरपिकालिकसंबंधेनानुमितिवृत्ति
त्वासमवेतेति।अनुभवत्ववारणायद्वितीयं।तेत्रानुभवत्वंतद्व्यक्तित्वेनोपादायतद्व्यक्ति
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदोविवक्षितःअन्यथाऽनुभावन्यासमवेतसकलानुभवस
मवेतस्वरूपानुभवत्वप्रविष्टसकलानुभवसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य
विवक्षितत्वेसत्तादीनामपिवारणेऽनुभवान्यासमवेतस्यस्यैव्यर्थ्यापातात्।ज्ञानत्वादि ५३

वारणायतृतीयंविशेषणं।अनुमितित्वस्यापिकालिकादिसंबंधेनानुभवान्यस्मिन्कालादौवृ
त्तेरप्रसिद्धिरतःसमवेतेति।तादृशधर्मस्यकालादावतिप्रसक्तयेदाह।समवायित्वामिति
तथाचसमवायसंबंधेनतादृशधर्मएवलक्षणमितिभावः।स्वगादिशब्दबोध्योदोषगादि
कमनुसंधायानुव्यवसायाभावात्।प्रत्यक्षत्वादन्यंप्रतानुभवत्वंस्मृतित्वाद्वृत्तौऽनुभव
व्यवहारःस्मरणान्यज्ञानत्वनिबंधनइतिनयनाह।अनुभवत्वजातीति।तथाचनिष्प्रयो
जनतयाऽनुभवत्वान्येतिविहायस्मरणान्यज्ञानान्यासमवेतत्वंगौरवात्स्मरणासमवेत
त्वमेवोपादेयमितिभावः।यद्यपिअनुभवत्वजात्यंगीकारेपितद्व्यक्तिसमवेतप्रत्यक्षासमवे
तेप्रत्यक्षेसमवेतधर्मसमवायित्वलक्षणंसुवचमेवतथापिप्रत्यक्षादिमितिचतुष्कस्यैवल

रणमेतेनालं नच व्यक्तिपदेनप्रत्यक्षमितिव्यक्तिपरिग्रहप्रत्यक्षमितेरवशाद्व्यक्तिपरिग्रहस्या
द्स्याप्यनेनलक्षणकथनसंभवाद्वनुमितावप्तिभावः चक्रवर्त्तिलक्षणमाह।। व्याप्ति
ज्ञानंकरणंपरामर्शोव्यापारः। व्यापारव्यापारिणोरेकमवजन्यतावच्छेदकतयैव व्यापा
रव्यापारिभावसंभवादितिम। तानुसारेणाह। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेति। वह्निव्याप्य
धूमवत्सर्वतवानितिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपणाय व्याप्तिज्ञानत्वे
त्यादि। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नायाकारणतातत्प्रतियोगिककार्यतायायद्वच्छेदक
तद्वच्छिन्नेत्यर्थः। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिप्रत्यक्षवृत्तिकार्यतावा
रणायविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नेत्यादि। तत्रहिङ्गो व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नस्यका

५७

र्यतावच्छेदकंव्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वंपरामर्शस्यतुतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वमितिनैकमुभयका
र्यतावच्छेदकमितितदायप्रत्यक्षादौनातिव्याप्तिः। नचवह्निव्याप्यज्ञानस्ययतद्व्यवहितोत्त
रवह्न्यनुमितित्वं। वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइतिपरामर्स्यतदव्यवहितोत्तरपर्वतविशिष्यक
वह्न्यनुमितित्वंकार्यतावच्छेदकमितियत्रापिनैकमवच्छेदकमितिवाच्यं। वह्निव्याप्योधूमोव
ह्निव्याप्यरूपवान्पर्वतइतिसमूहालंबनात्मकव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरवह्निनुमितोस्व
जन्यपरामर्शसंबंधेनधूमीयव्याप्तिज्ञानस्यव्यभिचरितयाकारणत्वाभावेनतज्जन्यता
यामपितादृशधूमपरामर्शोव्यवहितोत्तरतादृशवह्न्यनुमितित्वस्यावच्छेदकत्वात्। यत्तु।
व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदवह्न्यनुमितित्वंतद्वच्छिन्नो

नद्घटितधर्मीविच्छिन्नापर्वतविशेष्यकवास्यस्यनुमितित्वस्यपरामर्शजन्यतावच्छेदकस्यव
ह्न्यनुमितित्वघटितत्वादिति।तन्नव्याप्तिविशिष्टपर्वतवैशिष्ट्यज्ञानत्वस्यतादृशपरामर्श
जन्यतावच्छेदकस्यव्याप्तिविशिष्टज्ञानरूपतादृशावच्छेदकत्वघटितत्वादितिव्याप्तिरिति।के
चिदित्थंबरसबीजंतुव्याप्तिशरीरघटकतावप्रदार्थानांस्मृतौविशेष्यविशेषणभितिरीत्यायत्र
परामर्शस्तत्रव्याप्तिज्ञानत्वेनकरणतेवन।एवंअव्यवहितोत्तरत्वस्यतत्तद्घटकविशे
ततयाकार्यतानवच्छेदकत्वात्परामर्शत्वमपिनजनकतावच्छेदकमित्याहुरितिमूलसंगतं
हा।पक्षधर्मतेति।पक्षत्वविशिष्टपक्षयद्धर्मताज्ञानंतज्जन्येत्यर्थः।पक्षत्वस्यविशेषणांचंचवि ५५
शेष्यान्वयिनाऽन्वयित्वेपक्षधर्मताज्ञानेत्यत्रज्ञानमेवपक्षतायाःपरंपरयाविशेष्यंतदञ्च

न्वयिनीयाजन्यतातत्रपक्षतायाअप्यन्वयः।तात्पर्यवशाच्चज्ञानेसाक्षादन्वितस्यधर्मतादवि
शेषणत्वेपिधर्मताविशेषणपक्षविशेषणीभूतपक्षतापाअपिविशेषणत्वेनजन्यतायामन्व
यः।यथालोहिताक्षीषाऋत्विजःप्रचरंतीत्यादौतुरुषीषस्यप्राप्तत्वाद्विवक्षितस्यापितस्या
पितस्यविशेषणीभूतलोहित्यंविशेषणत्वेनेषुसाधनतान्वयेतिभावः।पक्षधर्मतेत्यत्रलक्ष
णावाक्येपक्षतासहकृतत्वसंबंधेनप्रत्यक्षज्ञानेविशेषणमित्यपिकश्चित्।यथोक्तायाःसि
षाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धभावरूपायाःकालाघतींद्रियपदार्थघटितत्वेननप्रत्यक्षत्व
मतोविशिष्येति।विशेषणवतिविशिष्टाभावस्यविशेष्याभावरूपत्वादंवविशेष्यवतिविशि
ष्टाभावस्यविशेषणाभावरूपत्वाशिष्टाक्यस्यातिरिक्तत्वेपियत्रविषयविशेषसिषाधविषा

प्रयुक्तो नानुमितियुक्तादृक्तत्रसिध्यभावस्यैवपक्षतावात्। एवंयत्रसिद्धिकालेसिषाधयिषाप्रयुक्तो
चानुमितिस्तत्रसिषाधयिषायाएवपक्षतावात्। तस्याश्चप्रत्यक्षजनकत्वादतिव्याप्तिरितिप
रामर्शेपादानमितिभावः। तत्त्वेनपरामर्शत्वेनतत्त्वेनेत्यस्यफलमाह। बाधादितिआदिनास
त्प्रतिपक्षपरिग्रहः। तच्चानुमितिसामग्र्यभावप्रदर्शनायादेवात्। स्वसामग्रीवशात्। प्रतीयो
गीतिसिध्यभावप्रतियोगिसिद्धिविषयकेत्यर्थः। अत्रचसिध्यित्वप्रकारकसिध्यिज्ञानत्वसि
ध्यभावजन्यतावच्छेदकतल्लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नेप्रतिजनकत्वंमिश्रादीनामभ्यर्तितेने
कावच्छेदेनत्यस्यापिसत्त्वंसूचितं। एकावच्छेदेनेत्यस्यफलमाह० तद्भयसमूहालंब
नइति। नचपरामर्शप्रत्यक्षेपरामर्शत्वेनकारणत्वाभावादेकावच्छेदेनेत्यर्थोमितिवाच्यम्॥ व

ह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतोनास्तिसिध्यभावश्चेतिसमूहालंबनेतात्पर्यात्। यदिचविशिष्टवैशि
ष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नंप्रतिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीत्वेननहेतुत्वंअभावोपनीतभा
नंप्रत्यपिप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकधीत्वेननहेतुत्वात्तदासुखंव्याप्यदुःखवद्भिन्न
मिदंसुखवानात्मेतिसिध्यभावश्चेतिसमूहालंबनेऽतिव्याप्तिर्दुष्परिहेत्याशंक्यमिति
चिंताविजंतुपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौतल्लिंगकत्वंनिविषेपक्षतोजन्यतावच्छेद्य
कोटौतान्निवेशनमफलंयदिचविषयितासंबंधेनावच्छेदकस्यैक्यंविवक्ष्यतेतदानायंदोषः
पर्वतोवह्निमानित्यनुमितित्वंसिध्यभावकार्यतावच्छेदकंवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइतिप
रामर्शस्यकार्यतावच्छेदकंधूमलिंगकपर्वतोवह्निमानित्यनुमितित्वंउभयत्रैवावाऽस्ति

मत्पर्वतस्यविपर्यतावच्छेदकत्वात्।नचपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येननसिद्धेरभावस्यकार्यतावच्छेदकंपक्षताछेदकसमानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनुमितित्वं।पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनपरामर्शस्यपर्वतविशेष्यकत्वेनानुमितित्वंपर्वतत्वावच्छेदेनवह्नेरनुमितिसाधारणपर्वतत्वावच्छेदेनवह्निव्याप्यपरामर्शस्यापितत्सामानाधिकरण्यावगाहित्वेनव्यभिचाराभावादितिवाच्यं।अवच्छेदकावच्छेदेनसिद्धभावसामानाधिकरण्यावगाहिपरामर्शयोरवच्छेदेनिवेशात्।पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनानुमितित्वस्यतदुभयजन्यतावच्छेदकत्वात्।अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावपिसामानाधिकरण्यावगाहित्वसत्त्वादिति॰दिक्

ईनमोनंगणाधिपतये॰ व्याप्तिज्ञानत्वं।व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वं।पक्षधर्मतांशेव्याप्तिप्रका

रकत्वंनिश्चयस्तेनहेतुतायांव्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यापिनिवेशात्।व्याप्तिज्ञानंव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वमितिवार्थः।व्याप्तिप्रकारकज्ञानादेर्लघुव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वचरितत्वात्तत्तस्यैवतांहेत्वंतेनहेतुत्वमुचितमितिव्याशयेनाह।तादात्म्येनेति।ननुव्याप्तेःसाधनभेदेनानुगतत्वात्व्याप्तिज्ञानजन्यवृत्तितादृशज्ञातिमत्करणत्वस्यसकलव्याप्तिज्ञाननिष्ठत्वात्भागासिद्धिवारणमेवाधिकांशप्रयोजनंस्यादतआह।व्याप्तीतिअधिकस्यतादृशज्ञातिमत्करणत्वस्य।भागासिद्धीति।तथाचव्याप्तिग्रहोपयिकतयानसार्थकत्वमितिभावः।फलायोगव्यवच्छिन्नंकारणंकरणमितिलक्षणाभिप्रायेणाह।फलेत्यहितस्येति।तथाचफलापेक्षितेपिव्याप्तिज्ञानत्वेनव्यभिचाराभावः

णायतादृशजातिमत्करणत्वंफलोपधानरूपंहेतुकार्यमिभावः।अनुमितिस्वरूपयोग्यस्यल
क्ष्यत्वेपिनक्षतिरित्यभिप्रायेणाह।करणत्वेति।तथाचयन्निष्ठेतिन्यायाद्धर्मिभेदान्नवैय्य
र्थमितिभावः।ज्ञानत्वावादीत्यादिनाज्ञानत्वपरिग्रहः।यद्यपिव्याप्तिज्ञानत्वमेवकरणा
त्वंतस्यचव्याप्तिज्ञानत्वत्वेनैवव्याप्तिग्रहसंभवः।तथापिव्याप्तिज्ञानातिरिक्तकरणत्वांत
रस्यप्रकृतिविशेषणंविनाव्याप्त्यग्रहात्तस्यसार्थकत्वमितिभावः।स्वरूपसंबंधरूपकर
णताभिनवेत्यपिवदंति।तादृशज्ञानत्वंपरामर्शत्वंतस्यकरणत्वानात्मकत्वाद्धर्मिभेद
इत्यन्ये।धूमप्रागभावत्वधर्मिभेदपिवैय्यर्थ्यमितिमतनाह।व्यतिरेकेति।हेत्वभावनिरूपि
तसाध्याभावनिष्ठव्याप्तेर्ग्रहेतुवै[illegible]वैय्यर्थ्यशंकानवकाशादितिभावः।निरू

पीति।यद्यप्यनित्यमपिसर्वंनस्वरूपतःप्रत्यक्षोपजीवकंतथाप्यदृष्टद्वारानित्यमात्रस्यैवप्रत्य
क्षोपजीवकत्वंसंभवतीतितथोक्तं।ज्ञानाकरणकेति।ज्ञानत्वावच्छिन्नकरणकत्वाभाववत्ज्ञान
त्वंज्ञानकरणकत्वव्यभिचार्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वंवार्थः।अत्रानुमितौमानसाक्षात्कारमा
त्रेनुव्यवसायबलादनुमितेरपिप्रत्यक्षत्वेजात्यसिद्धेतत्करणस्यापिवैलक्षण्यमवर्जनीयं।
अतोनुमितावुक्तलक्षणातिव्याप्तिः।फलेवजात्याधीनप्रमाणांतरत्वकल्पनस्यनापवादि
कत्वस्वरसःकश्चिदित्यनेनसूचितः।सिद्ध्यसिद्ध्याद्यातादाह।अनुमानत्वेनेतिमुख्या
र्थपरत्वेनाप्यनुमानपदंसंगमयति।असदिति।तन्मतेपदानामलौकिकशक्तिःअनुगता
कारमात्रस्यैवालौकत्वादितिप्रमाणांतरविषयत्वलक्षणाविषयकत्वरूपसंवादानसंभव

नायामलीकविषयिण्यमातऽआह। संवादेति। यथाश्रुतार्थस्यायोगबीजमाह। संभावितस्येति।
असत्येहेतुरनुगताकारस्येति। परमार्थसत्यः। स्वलक्षणः तन्मात्रविषयकनेयर्थः। स्वमस
धारणअनेकदेशकालावृत्तिस्वात्मकंतदेवलक्षणंयावत्तत्कंयस्यतन्मते भेदनधर्मिध
र्मिभावस्यानभ्युपगमात्। एतेनानुगतधर्मसंबंधेनतद्यावत्तत्कत्वेसदसत्संबंधाभवाद
र्थंतस्यपरमार्थिसत्त्वमितिशंकानिराकृता। ननुतन्मतेनैतत्संवादलक्षणंपूर्वापराध्यक्ष
योरेकस्वलक्षणविषयकत्वाऽजगतःक्षणभंगित्वात्। किंचनिरुक्तसंवादस्यपरम
र्थसद्विषयकघटिरमूर्त्तिकिस्यविकल्पेनासंस्पर्शात्कथंभ्रमोपीयतस्तन्मतसिद्धसं
वादमेवोपपादयति। अध्यक्षमूलकेति। शशविषाणादिविकल्पानामनादिवासना

परिपाकमात्रमूलकानांवारणार्थमध्यक्षमूलकेति। अत्रसंभावितस्येत्यनुषज्यते। तथाचसं
भावितस्याध्यक्षमूलकविकल्पाल्लिखितत्वासंभावनायामध्यक्षमूलकविकल्पो। ल्लिखि
तविषयकत्वंसंवादइत्यर्थान्नपंचम्यनुपपत्तिः। समयसंभावनयैवशब्दादेःप्रवृत्तिःस्या
दतऊर्द्धंनिर्णयेति। आदिनाकालांतरीयादिनिर्णयपरिग्रहः। नाप्रत्यक्षप्रमाणमितीति
तथाचस्वाभिमतस्यप्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणत्वाभावव्यवस्थापनस्यनुगुणत्वेनवानुमा
नाप्रामाण्यसाधनंचाधक्वीकरोतिभावः अप्रमाणसाधर्म्यस्यप्रमाणेपिसंवादप्रमा
णसाधर्म्यवेननुप्रमाणत्वाभावव्याप्तेस्तत्राह। प्रमाणेतिति। प्रमाते। णतात्प्रयोजव
त्रूपमिंद्रियत्वंपाश्रून्यत्वस्यसंदनायेवेतिभावः। दृष्टंसाध्यसाधनवत्तयानिश्चितंतस्य

साधर्म्ये साध्यव्याप्यहेतुस्वरूपेतस्यदृष्टं ज्ञायमानंअतीतत्वस्याविवक्षणात्। तथाचज्ञाय
मानसाधर्म्येस्यतिवार्थः। ज्ञानकारणतापक्षमाश्रित्यपूरयति। साधर्म्यदर्शनस्यति। अभिहि
तमेवति। व्यवहारहेतुरित्यनेनान्वितं। तथा चानुमानप्रामाण्यंपरकीयसंदेहादिकंचसा
धर्म्यदर्शनेनसंभाव्यतद्व्यवहारोपपत्तिरित्युक्तकल्पमित्यर्थः। किंचित्तुअभिहितं नवस्त
धर्म्यदर्शनंप्रमाणतापर्यालकरूपशून्यत्वदर्शनं। संभावनामनुमानंः प्रमाण्यसंभवानं
नुनुसंभावनायांकथमप्रामाण्यव्यवहारः। कथंवापरकीयसंदेहादिकमनिर्णीयतद्दृष्ट
हायशब्दप्रयोगइत्यतआहासंभावनेवीति। तथाचपरकीयसंदेहादिकमपिसंभाव्येवतादृश
शब्दप्रयोगइत्यर्थंव्याचक्रुः। आपातनइति। यावदसत्ख्यातिर्नव्यवस्थाप्यतइत्यर्थः। तस्मि

द्धेतुभ्रमस्यासत्ख्यातिरूपतयाभ्रमज्ञानकत्वसिद्धावपिनाप्रामाण्याभावसिद्धिरितिभाव
विषयबाधेति। अप्राप्ताप्याभाववतिअप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्यविशेष्येअप्रा माण्य
वत्तांविनाअनुपपत्तेरितिभावः। संशयोहिरजतत्वप्रकारकत्वासकरजतत्वप्रमाभ्रमसाधा
रणधर्मदर्शनाद्विशेषदर्शनाच्चभवेत्प्रकृततन्नसंभवतीत्याह। अनुगताकारासं
स्पर्शीत्यादिना। अनेनसाधारणधर्मवत् धर्मिज्ञाननिरासः। परमार्थसदित्यननवि
शेषदर्शीत्यनिरासः। तादृशस्वलक्षणविषयत्वस्यैवव्यावर्त्तकविधयासंशयवि

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

णघित्वादिति। कोटिरूपविशेषनिश्चयमपिदर्शयति। स्वसंवेदनेति। स्वेनस्वासकलसंवेद
नसंविदितंविषयीकृतंप्रामाण्यंयस्यति। सविकल्पकेसंशयकारणोपपत्तिमाह॰ पर
वि ति। प्रत्यक्षेप्रामाण्यशंकाविरहकमिंद्रियार्थसन्निकर्षानंतरमुत्पन्ने ज्ञाने। प्रा
माण्यसंशयानुभवइत्यतआह। तदुत्तरेति। समुल्लिखितोविषयीकृतोलौकानुगता
कारोयेनतत्र। सन्मात्रेति। असदविषयकत्वेसतितद्विषयकत्वसन्मात्रावलंबनत्वं
च्चनिर्विकल्पकविषयः। असङ्घटितमूर्त्तिकत्वद्विधितानवस्थापाताच्च। नचतदपि
संभावनीयं। तथाचेसतिप्रत्यक्षेसन्मात्रावलंबनत्वप्रामाण्यादीनामप्रामाणिकत्वापात
त। संभावनायांप्रमाणत्वाभावादिति भावः।